

Eindrapportage

Evaluatie Energievisies

Aan

Dhr. ir. P. Schuthof (Novem)

Van

dr. Igno Pröpper, drs. ing. Marten van Ittersum (Partners+Pröpper)

Vught, 19 mei 2004

Inhoud

1	Inleiding – vraagstelling	4
2	Centrale conclusies en aanbevelingen	7
2.1	Conclusies	7
2.2	Aanbevelingen	7
3	Globale scan dertig energievise	11
3.0	Conclusies op basis van globale analyse van dertig energiestudies.....	11
3.1	Typering bouwprojecten	12
3.2	Aard en timing van de energievise	14
3.3	Ambitie en haalbaarheid.....	15
3.4	Toegepaste energieconcepten.....	16
3.5	Actoren en hun rollen	17
3.6	Vervolgstappen / proces.....	19
4	Procesverloop acht energievises	20
4.0	Conclusies op basis van procesanalyse acht energievises.....	20
4.1	Selectie van acht energievises	23
4.2	Onderzoeksmodel, onderzoeksvragen en aanpak.....	24
4.3	Inhoudelijke en procesmatige resultaten	26
4.3.1	Amsterdam Zeeburg – Oud Indische Buurt.....	26
4.3.2	Leiden – EWR Slachthuisterrein	27
4.3.3	Zwolle – Trapjeswijk	28
4.3.4	Leeuwarden – Achter den Hoven / Vegelin.....	29
4.3.5	Heerlen – Vrieheide	31
4.3.6	Breda – Stationskwartier.....	32
4.3.7	Tilburg – Goirke-West.....	33
4.3.8	Helmond – Suytkade / Annabuurt.....	34
4.4	Voorwaarden.....	36
4.4.1	Voorwaarden gericht op partijen	36
4.4.2	Procesregie en –organisatie	40
4.4.3	De rol van Novem	41
4.4.4	Overige voorwaarden.....	45

Bijlage 1: Overzicht Projectprogramma – type bouw.....	46
Bijlage 2: Oriënterende of besluitvormingsgerichte energiestudies	48
Bijlage 3: De timing van de energiestudies	49
Bijlage 4: Streefdoelen: geambieerde en haalbare EPL-waarden	51
Bijlage 5: Energieconcepten.....	54
Bijlage 6: Partijen en hun rol in het proces.....	57
Bijlage 7: Processtappen voor vervolg in energiestudies uitgewerkt?.....	64
Bijlage 8: Acht geselecteerde Energievisies voor de procesevaluatie	65
Bijlage 9: Lijst van geïnterviewde personen.....	70
Bijlage 10: Deelnemers aan de workshop	71

1 Inleiding – vraagstelling

Novem voert in opdracht van het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer het beleidsinstrument energievisie uit. Dit instrument bestaat uit het ter beschikking stellen van financiële middelen voor een energiestudie en het bieden van procesbegeleiding door adviseurs van Novem. De opzet is om in overleg met de betrokken partijen tot een gezamenlijke visie te komen op een optimale en duurzame energievoorziening voor bestaande bouwlocaties. Het effect van de energievisie wordt uiteindelijk afgemeten aan de hand van de zogenaamde ‘EnergiePrestatie op Locatie – indicator’ (EPL-waarde). Deze indicator geeft aan in welke mate er een reductie plaats vindt van de energiebehoefte en van het gebruik van fossiele brandstoffen (niet-duurzame bronnen).

De afgelopen twee jaar zijn er 35 energiestudies gedaan in de bestaande bouw. In 2003 zijn er hiervan 30 afgerond.

Vanuit Novem bestaat behoefte aan een evaluatie-onderzoek naar het instrument van energievisie. Inzicht is gewenst in de factoren die bepalend zijn voor het wel of niet tot realisering komen van de energiestudies (probleemstelling). De term ‘realisering’ duidt in dit verband zowel op de inhoudelijke besluit als het ook werkelijk uitvoeren van de energievisie.

Doel van dit onderzoek is het verkrijgen van inzicht in het proces en het benoemen van concrete verbeterpunten voor het procesverloop in het algemeen en de effectiviteit van procesondersteuning vanuit Novem in het bijzonder.

Centrale vraagstelling van het onderzoek

De centrale vraagstelling van het onderzoek luidt als volgt:

- a Wat zijn de inhoudelijke resultaten van de energievisie (als besluit) voor bestaande bouwlocaties wat betreft ambitieniveau (uitgedrukt in de maatstaf van EnergiePrestatie op Locatie) en de toepassing van specifieke energieconcepten.
- b Wat zijn procesmatige resultaten in termen van procesverloop en het draagvlak van de betrokken partijen voor de energievisie (als besluit).
- c Welke factoren verklaren de inhoudelijke en procesmatige resultaten, in het bijzonder de mate en wijze waarop Novem ondersteuning biedt?

Eerste fase van het onderzoek: globale scan dertig energiestudies

Het onderzoek is opgebouwd aan de hand van twee fasen. De eerste fase behelst een globale scan van 30 energiestudies – waarbij aan de hand van deze studie zoveel als mogelijk ook het proces ervoor en erna wordt bekeken. In de tweede fase wordt meer diepgaand het procesverloop van de energievisies onderzocht.

In deze tussenrapportage geven we de resultaten weer van de globale scan van 30 energiestudies. Hierin komen de volgende vragen aan de orde:

- 1 Op wat voor type bouwprojecten is de visie van toepassing en wat is de omvang van deze bouwprojecten?
- 2 Wat zijn de aard en timing van het inzetten van het instrument energievisies?

- 3 Wat is de ambitie in termen van nagestreefde EPL en blijkt die ambitie haalbaar te zijn?
- 4 Van welke energieconcepten maken de energiestudies gebruik? (Getypeerd aan de hand van maatregelen gericht op reduceren van energiegebruik en op het gebruik van duurzame bronnen.)
- 5 Welke actoren worden wel en niet betrokken in de totstandkoming van de energiestudie? Wat is de rol van de betrokken deelnemers?
- 6 Bevat de energiestudie vervolgstappen voor het proces en in hoeverre zijn deze concreet uitgewerkt?

Tweede fase van het onderzoek: procesanalyse acht energievisies

In de analyse van het procesverloop van acht energievisies staan de volgende vragen centraal:

- 1 Wat zijn de inhoudelijke en procesmatige resultaten van de energievisie tot nu toe, onderscheiden naar:
 - ambitieniveau;
 - draagvlak onder betrokken partijen;
 - procesvoortgang?
- 2 Wat zijn stimulansen dan wel belemmeringen voor de bereikte resultaten, onderscheiden naar:
 - partijen;
 - procesregie en ondersteuning;
 - de rol van NOVEM;
 - overige voorwaarden?
- 3 Welke aanbevelingen kunnen op grond van het onderzoek worden gedaan?

Begripsbepaling

De term energievisie wordt in het onderzoek als volgt gepreciseerd:

- *Energievisie als instrument*: een beleidsmiddel in de vorm van onder meer financiën ten behoeve van het uitvoeren van een energiestudie en (proces) ondersteuning vanuit Novem.
- *Energievisie als proces*: de visievorming zoals die in de loop van de tijd in de interactie tussen betrokken partijen plaats heeft.
- *Energievisie als besluit* neergelegd in een (beleids)document: de eenzijdige schriftelijk vastgelegde beslissing van een van de betrokken partijen dan wel de schriftelijke overeenkomst van meerdere partijen, waarin de energieambities en de randvoorwaarden voor een bepaalde bouwlocatie zijn vastgelegd. De energievisie in deze betekenis vormt een van de stappen uit het gehele proces.

Een *energiestudie* is een verkennend onderzoek neergelegd in een rapport met een inventarisatie van relevante energie-infrastructuur opties en een vergelijking van deze opties aan de hand van 'het CO₂-reductie potentieel'. Deze studie bevat tevens een

beschrijving van lokale financiële en organisatorische mogelijkheden.¹ De energiestudie maakt onderdeel uit van de verkennende fase binnen het gehele proces. Een *energieconcept* is een specifieke energie-infrastructuur wat betreft opwekking, transport en de installatie op locatie.

De maatstaf voor het ambitieniveau van de energievisie als besluit (én de effectiviteit van het instrument van energievisie) is de zogenaamde 'EnergiePrestatie op Locatie – indicator' (EPL-waarde). Deze indicator geeft aan in welke mate er een reductie plaats vindt van de energiebehoefte en van het gebruik van fossiele brandstoffen (niet-duurzame bronnen).

Afbakening

Het onderzoek richt zich op de energievisies die de afgelopen twee jaar zijn opgesteld in de bestaande bouw. Dit zijn er naar schatting 40, waarvan er eind 2003 naar verwachting 30 energievies zijn afgerond. Het onderzoek richt zich op deze 30 afgeronde energieviesies.

Dit onderzoek is primair een procesevaluatie en vormt geen effectevaluatie van het instrument energievisie. Waar we in dit rapport spreken over energievisie, hebben we het dan ook vooral over het proces van energieviesievorming – waarbij we dit overigens deels afleiden uit de geschreven teksten zoals neergelegd in energiestudies.

Onderzoeksaanpak

Het onderzoek in de eerste fase blijft beperkt tot een analyse van de energiestudies (schriftelijke stukken). In de tweede fase is deze analyse voor acht gevallen aangevuld met:

- a interviews met adviseurs van Novem;
- b telefonische interviews met uitvoerders van energiestudies en vertegenwoordigers van betrokken partijen (gemeenten en woningcorporaties);
- c analyse van aanvullende schriftelijke stukken.

De resultaten (over beide fases) zijn vervolgens op 11 mei 2004 gepresenteerd en getoetst in een workshop. De deelnemers aan deze workshop waren adviseurs en overige betrokkenen vanuit Novem en vertegenwoordigers van bureaus die energiestudies uitvoeren (zie Bijlage 10 voor een overzicht van de deelnemers).

Over de betrouwbaarheid en de validiteit van het onderzoek

Het onderzoek is globaal van aard ('quick scan'). De diverse bronnen van data zijn nadrukkelijk op elkaar betrokken zodat er sprake is van triangulatie (wederzijdse controle). De deelnemers aan de workshop op 11 mei 2004 bevestigden in grote lijnen de onderzoeksresultaten en de conclusies zoals opgenomen in dit eindrapport.

Gezien de aanpak en omvang van het onderzoek moeten de resultaten als indicatief worden beschouwd.

¹ Zie Novem, offerteverzoek 'Evaluatie energievies bestaande bouw', 20 november 2003, p. 2.

2 Centrale conclusies en aanbevelingen

2.1 Conclusies

- a De ambities (in termen van EPL) zijn in veel gevallen bij aanvang lager dan ná het opstellen van een energiestudie.
- b Tien van de dertig energiestudies bevatten geen ambitie in termen van EPL.
- c Vijftien van de dertig energiestudies spreekt een voorkeur uit voor een energieconcept.
- d Het vervolgproces is in 14 van de 30 energiestudies concreet uitgewerkt aan de hand van een actielijst.
- e Het merendeel van energiestudies geeft onderbouwing van vooraf bepaalde ambities en biedt daarmee een steun voor het energiebelang.
- f De energiestudie heeft in een aantal gevallen een ‘vrijblijvend’ karakter.

2.2 Aanbevelingen

Op grond van het onderzoek formuleren we de volgende aanbevelingen:

- A *Aanbevelingen ten aanzien van partijen en procesregie*
 - 1 Zorg ervoor, onder meer als voorwaarde vooraf bij de aanvraag tot een energievisie, dat de juiste partijen met mandaat of beslissingsmacht aan tafel zitten.
 - Check dit ook regelmatig, bijvoorbeeld aan het begin van bijeenkomsten.
 - Laat partijen regelmatig rapporteren wat hun achterban ervan vindt.
 - 2 Verzeker / stimuleer door middel van de aanvraag tot een energievisie voldoende commitment – dat wil zeggen een niet-vrijblijvende rol – vanuit de aanvragers en betrokken partijen door van deze partijen gericht een eigen inbreng te vragen:
 - Actoranalyse: wat zijn de relevante betrokken partijen, wat zijn hun belangen/voorkeuren, wat is hun ambitieniveau ten aanzien van energie, welke inbreng hebben partijen (geld, kennis e.d.).
 - Procesontwerp / plan van aanpak tot en met uitvoeringsproces, inclusief organisatievorm en communicatieplan. Committeer betrokken partijen vooraf aan een aantal processtappen inclusief de bijbehorende timing.
 - Commitment in de vorm van ‘officiële bestuurlijke toezeggingen’ dat de juiste mensen aan tafel zitten of direct betrokken zijn.
 - 3 Sorteert vooraf (zie vorig punt) en tijdens het opstellen van energievisie voor op het uitvoeringsproces. Anders geformuleerd: kijk tijdens het opstellen van een energiestudie stelselmatig vooruit naar de volgende fasen in het proces en neem tijdig passende maatregelen.
 - 4 Voorzover de energievisie een ondersteuning vormt voor een bredere afweging – bijvoorbeeld in relatie tot ruimtelijke ordening, volkshuisvesting, (bouw)cultuur – zorg ervoor dat concurrerende of parallelle belangen vooraf in beeld zijn en zo concreet mogelijk worden benoemd. Tracht waar dit zinvol is de met deze belangen

verbonden (interne) partijen in het proces te betrekken.

Een voorbeeld van een parallel belang is 'binnencomfort' in woningen.

Een voorbeeld van een concurrerend belang is het vanuit 'monumentaal' oogpunt tegengaan van de sloop van 'thermische vergieten'.

- 5 Formuleer een aantal eisen aan regievoering, dat wil zeggen: maak duidelijk wat regievoering in het proces van energievisie inhoudt. Benoem vooraf een regisseur en zorg ervoor dat regisseur voldoet aan deze vooraf gestelde eisen.
- 6 Leg zomogelijk de (co)regie bij die partij die ook de uitvoering ter hand zal moeten nemen. In veel gevallen zijn dit corporaties en ontwikkelaars. Een gemeente die regisseert blijft immers doorgaans afhankelijk van andere partijen.

B *Procesbegeleiding Novem*

- 1 Inventariseer de diverse vormen van ondersteuning en interventie die vanuit de adviseurs Novem tot nu toe ingezet worden of die mogelijk zijn. Stel een repertoire op waaruit de adviseurs kunnen putten.
- 2 Voer regelmatig als adviseurs intervisiegesprekken om te leren van elkaars aanpak. Bespreek systematisch welke ondersteuning of interventie in welke situatie wel of niet werkt.
- 3 Maak meer gebruik van het interne informatiesysteem 'Melissa'. Maak hiervoor gerichte afspraken.

C *Instrument energievisie en subsidieregime*

- 1 Formuleer een aantal essentiële succesvoorwaarden voor het zinvol opstellen en gebruiken van een energievisie. Toets aanvragen vooraf aan de hand van deze succesvoorwaarden en zet de energievisie meer selectief in.
- 2 Bereid de toepassing van het instrument van energievisie uit met een aantal procesactiviteiten. In ieder geval kan gedacht worden aan een processcan aan het begin van de energievisie (zie ook aanbeveling A2) en aan procesbegeleiding na afloop van de energievisie ten behoeve van het gebruik van de energievisie.
- 3 Maak differentiatie en maatwerk mogelijk:
 - een uitgebreide en een beperkte energievisie;
 - een uitruil tussen inhoudelijke ondersteuning en procesbegeleiding.²
- 4 Ga de mogelijkheden na om meer financiële zekerheid te bieden om projecten op middellange termijn mogelijk te maken. Ga bijvoorbeeld na of subsidiegeld in regelingen van 2004 ook gereserveerd kunnen worden voor 2008.

² Bij procesmatige ondersteuning gaat het onder meer om de invulling van de regierol, het bevorderen van het samenspel tussen partijen, inclusief het wegnemen van barrières hiervoor en het bevorderen van betrokkenheid en draagvlak voor de bereikte resultaten. Inhoudelijke ondersteuning omvat het geven van een antwoord op de 'technische' wat-vraag: welk energieconcept is in de gegeven situatie wenselijk en haalbaar?

- 5 Blijf lobbyen voor een integrale huursubsidie benadering bij VROM. Met de huidige regeling worden corporaties ontmoedigd duurzame maatregelen te treffen.

Aanvullende suggesties op basis van de workshop 11 mei 2004

In aanvulling op deze aanbevelingen resulteerde de workshop op 11 mei j.l. in de volgende suggesties:

- a Van te voren moet worden aangegeven dat er na het voltooien van de energiestudie een ‘besluit’ moet worden genomen. Dit kan een intentieverklaring zijn, maar het kan ook zijn dat men constateert dat de keuze voor een bepaald energieconcept op dit moment nog niet kan worden gedaan. Het is belangrijk een gezamenlijk moment te organiseren waarop met elkaar wordt bepaald wat er met de energiestudie gebeurt en op welke wijze deze een vervolg krijgt.
- b Er is een balans nodig tussen aan de ene kant het stellen van voorwaarden (vooraf) om daarmee commitment te krijgen (en vrijblijvendheid te voorkomen) en het opwerpen van een drempel waardoor partijen afhaken. Stel vooral voorwaarden aan zaken die partijen – als ze het professioneel aanpakken – strikt genomen uit zichzelf al zouden doen, zoals een actoranalyse en een procesontwerp.
- c Maatwerk is belangrijk en kan langs verschillende lijnen vorm krijgen:
- een uitruil tussen procesondersteuning en inhoudelijke ondersteuning;
 - de fasering van de ondersteuning;
 - de omvang van de ondersteuning.

Maatwerk is afhankelijk van het concrete project, relevante parameters daarvoor zijn onder meer:

- het doel en het bereik van de inzet van het instrument (steunen inhoud en proces van a) alle betrokken partijen, b) een gehele gemeente, c) het energiebelang binnen een gemeente, d) een andere partij, zoals een woningcorporatie).³
 - de verhouding tussen bestaande bouw en nieuwbouw;
 - de mate waarin de aanvragers ervaring hebben – dan wel de omvang en aard van de behoefte aan ondersteuning.
- d Stel als voorwaarde vooraf dat alle betrokken partijen (voorzover bekend) verplicht aan tafel zitten en aan het proces van energievorming meedoen.
- e De Novem zou als neutrale partij een helpdeksfunctie kunnen inrichten om processen van energievorming tijdens en ná de formele inzet van het instrument ook te kunnen stimuleren.

³ Onder de deelnemers was er overigens discussie over de vraag of de energievorming als instrument moest worden ingezet voor de visievorming binnen uitsluitend één van de betrokken partijen (zoals een gemeente).

- f Het is nodig meer eenheid in maatstaven te ontwikkelen (EPC, EPL, CO₂-reductie). De huidige maatstaven zorgen voor verwarring en belemmeren het proces.

- g Novem en betrokken adviesbureaus komen regelmatig om de tafel om ervaringen uit te wisselen, te evalueren en suggesties voor verbetering door te nemen.

3 Globale scan dertig energieviesie

3.0 Conclusies op basis van globale analyse van dertig energiestudies

Op wat voor type bouwprojecten heeft de energiestudie betrekking?

- 1a Het overgrote deel van de energiestudies wordt toegepast voor bouwprojecten onder de 5000 woningequivalenten (90 %). Van de energiestudies heeft 30 % betrekking op bouwprojecten kleiner dan 500 woningequivalenten en eenderde deel richt zich op de categorie 1000 tot 5000 woningequivalenten.
- 1b De bouwprojecten omvatten in twaalf van de dertig energiestudies uitsluitend woningbouw en in achttien gevallen is dit woningbouw in combinatie met andere bouw, zoals de bouw of renovatie van kantoren, winkels en/of scholen.

Wat zijn de aard en de timing van het inzetten van het instrument energieviesies?

- 2a Het overgrote deel bestaat uit besluitvormingsgerichte visies, namelijk vijftientig (83 %). Slechts vijf visies zijn oriënterend van aard (17 %).
- 2b In het overgrote deel van de gevallen is het uitvoeren van de energieviesie adequaat getimed (73 %). Voor zes energiestudies is dit niet het geval.

Wat is het ambitieniveau en is dit haalbaar?

- 3a In tien van de dertig 30 energieviesie wordt geen ambitie weergegeven in EPL. Deels worden andere maatstaven genoemd (EPC, reductie CO₂) en in een enkel geval is er geen ambitie geformuleerd.
- 3b Van de visies met streefwaarden in EPL zijn de ambities bij aanvang van de energieviesie gemiddeld wat lager dan de streefwaarden die uiteindelijk haalbaar worden bevonden. Het merendeel van de energiestudies heeft EPL-ambities in de categorie 5,5 tot 6,0. Het merendeel van de uiteindelijk haalbaar bevonden streefwaarden zit in de categorie 6,0 tot 7,5.

Van welke energieconcepten wordt gebruik gemaakt?

- 4a In vijftien energiestudies wordt een voorkeur voor een energieconcept uitgesproken (toegespitst op bestaande bouw). In vijf hiervan bevat dit concept zowel bron- als gebruiksgerichte maatregelen. In vijf energiestudies komt de keus uit op uitsluitend brongerichte en geen gebruiksgerichte maatregelen.
- 4b Van de onderzochte varianten in alle dertig visies (in totaal 86 varianten) is 23 % zowel bron- als gebruiksgericht, 32 % brongericht en niet gebruiksgericht en 41 % uitsluitend gebruiksgericht.

Welke actoren worden wel en niet betrokken?

- 5a Het projectteam bij de opstelling van energiestudies bestaat in alle gevallen uit vertegenwoordigers van het gemeentebestuur, een adviesbureau en Novem. In de meeste gevallen wordt het gemeentebestuur als regisseur aangemerkt. Woningcorporaties zijn in tweederde van de gevallen vertegenwoordigd in het projectteam.

- 5b In de meeste gevallen wordt niet of nauwelijks met andere belanghebbende partijen overlegd.

Bevat de energiestudie vervolgstappen voor het proces?

- 6 In het overgrote deel van de energiestudies (vijfentwintig van de dertig) wordt het vervolgproces uitgewerkt. Dit gebeurt bij veertien energiestudies vrij concreet aan de hand van een actielijst 'wie, wat, wanneer moet doen'. In vier energiestudies komen vervolgstappen in het geheel niet aan de orde.

3.1 Typering bouwprojecten

De volgende energiestudies zijn in het onderzoek betrokken:

Tabel 3.1 Overzicht energiestudies naar type bouw en bouwomvang

Plaatsnaam	Naam plangebied	Uitsluitend Woningbouw of gemengde bouw	Omvang (woning-equivalenten)
Rosmalen	Centrum	Gemengd	200
Eindhoven	Drentsdorp	Woningbouw	650
Deventer	Keizerslanden	Gemengd	10213
Leidschendam	De Prinsenhof	Gemengd	2152
Meppel	Haveltermade	Gemengd	250
Amsterdam Noord	Herstructurering	Gemengd	12508
Weesp	Hogewey	Woningbouw	600
Leeuwarden	Achter den Hoven/Vegelin	Woningbouw	260
Apeldoorn	Tannhauser& Anklaar	Gemengd	850
Rotterdam	Cité-project	Gemengd	?
Schiedam	Schieveste	Gemengd	1000
Leiden	EWR/Slachthuisterrein	Woningbouw	300
Utrecht	Ondiep	Woningbouw	2146
Amstelveen	Bovenkerk	Woningbouw	600
Hengelo	totaal+2 locaties	Woningbouw	350000
Eindhoven	Park Strijp	Gemengd	2500
Amsterdam	Zeeburg	Woningbouw	1700
Breda	Stationskwartier	Gemengd	658
Hilversum	Liebergen overkoepelend	Woningbouw	500
Bergen op Zoom	Fort zeekant	Gemengd	850
Helmond	Centrum	Gemengd	4100
Heerlen	Vrieheide	Gemengd	1045
Helmond	Suytkade / St. Annabuurt	Gemengd	1050
Vlaardingen	Babberspolder	Woningbouw	1700
Nijmegen	Dobbelmanterrein	Gemengd	185
Epe	De Klaarbeek	Gemengd	276
Tilburg	Goirke-West	Gemengd	281
Roosendaal	Kalsdonk	Woningbouw	3000
Zwolle	Holtenbroek	Woningbouw	310
Delfzijl	Noord	Gemengd	700

Ingedeeld naar grootteklassen zien we de volgende verdeling wat betreft de omvang van de projecten:

Tabel 3.2 Energiestudies/bouwprojecten naar grootteklassen in absolute aantallen en percentages

Omvang bouw in categorieën (woningbouwequivalenten)	Aantal energiestudies / bouwprojecten	Percentage
0 tot 500	9	30 %
500 tot 1.000	7	23 %
1.000 tot 5.000	10	33 %
5.000 tot 10.000	0	0 %
10.000 en groter	3	10 %
Totaal	29	100 %

(NB de bouwomvang is in één energievisie niet aangegeven)

Uit de analyse van de 30 Energiestudies blijkt dat er verschil in scope zit. Er is onderscheid te maken tussen visies met een hoog schaalniveau, die naar een groot gebied kijken met een langere tijdsperiode. Voorbeelden zijn de visies Deventer, Amsterdam Noord, Meppel. Deze visies hebben een hoog verkennend gehalte en kunnen niet al te concreet worden. Implicatie van een vroeg uitgevoerde energievisie is dat er later in het traject aanvullend onderzoek nodig kan zijn, omdat de visie niet concreet genoeg is voor de uitvoering van deelplannen.

Voordeel van deze visies is dat er een pro-actieve houding van uit gaat. Er is al met vooruitziende blik nagedacht over de mogelijkheden tot energiebesparing, waarop teruggegrepen kan worden op het moment dat de plannen voor deelgebieden concreter worden. Mogelijk nadeel is dat deze plannen na verloop van tijd gedateerd raken en dat gewaakt moet worden voor verdwijning in een bureaulade.

De tweede categorie Energiestudies is concreter van aard. Ze hebben betrekking op de ontwikkeling van een concrete herstructureringsopgave voor een buurt of wijk of concrete planvorming rond een inbreidingslocatie. Een vroegtijdig uitgevoerde energiestudie op dit schaalniveau vindt plaats op het moment dat er oriënterende studies verricht worden voor het ontwikkelen van inbreidingslocaties of het herstructureren van een wijk. In dat geval zijn er nog geen bindende afspraken met marktpartijen gemaakt, er liggen nog geen uitgewerkte plannen of een definitief vastgesteld bouwprogramma en er is nog geen (definitief) stedenbouwkundig plan.

Specifiek aandachtspunt is overigens het kiezen van een gebiedsindeling. Op deze manier kan er (strategisch) gewicht verdeeld worden aangaande EPL waarden. Immers; niet elke wijk heeft evenveel mogelijkheden om aan de streefwaarden te voldoen. Wanneer in een bepaalde wijk of buurt buitensporige kosten gemaakt moeten worden om de gewenste norm te halen, dan zal het moeilijk zijn de belanghebbenden aan de doelstellingen te committeren. Wanneer de wijk of buurt wordt ingedeeld in een deelgebied met een wijk of buurt die al een veel hogere EPL heeft, dan kan de ene wijk compenseren voor de andere wijk. Voorbeeld van een project waarin dat gedaan is Liebergen, Hilversum. Conclusie was overigens dat samenvoeging weinig toegevoegde waarde oplevert in deze situatie.

3.2 Aard en timing van de energievisie

Aard van de energievisie

We treffen in grote lijnen twee typen energievisies aan, namelijk oriënterende en besluitvormingsgerichte visies.

Een *oriënterende energievisie* is een visie waarin een breed scala aan energie maatregelen beschreven wordt en een inschatting gegeven wordt van de mogelijkheden van toepassing in het gebied. Daarbij wordt het blikveld ook nadrukkelijk gericht op wat op de langere termijn mogelijk is. Er worden geen concrete adviezen gegeven die gedetailleerd aangeven welk energie concept het best toegepast kan worden op de betreffende locatie.

In *besluitvormingsgerichte energievisie* worden ook diverse mogelijkheden verkend, maar wordt (meestal) in een werk- of projectgroep besloten welke opties kansrijk zijn en in aanmerking komen voor een meer gedetailleerde uitwerking. Dit wordt vervolgens gedaan, via het uitvoeren van gevoeligheidsanalyses en kostenanalyses. Tijdens de uitvoering van het onderzoek wordt met diverse belanghebbenden overlegd. Het resultaat is een aanbeveling voor een toe te passen energieconcept, waarbij een integrale afweging van diverse factoren heeft plaatsgevonden. Vaak worden er ook ‘second best’ opties gegeven.

Het overgrote deel bestaat uit besluitvormende visies, namelijk 25 (83%). Slechts vijf visies zijn oriënterend van aard (17 %).

De visies die geschreven zijn voor de gemeenten Deventer, Meppel, Amsterdam, Hengelo en Vlaardingen zijn duidelijk oriënterend van aard en hadden betrekking op grote delen van de stad en in het geval van Hengelo zelfs op de hele stad. Ze brachten in kaart wat de EPL huidige waarden van de afzonderlijke deelgebieden zijn en welke mogelijkheden er voor verbetering zijn.

Voorbeeld van een oriënterende energievisie: Amsterdam Noord

De Energievisie Amsterdam Noord werd in opdracht van het stadsdeel Amsterdam Noord geschreven met als doel een visie te hebben op de optimale energie-infrastructuur voor het stadsdeel Amsterdam-Noord, rekening houdend met nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen, voor de korte (tot 2010), en lange termijn (tot 2030).

Het rapport kent als enige een aanpak waarbij nadrukkelijk eerst naar de energiebesparingsmogelijkheden voor de lange termijn gekeken wordt, om vervolgens te kijken wat dat betekent voor de mogelijkheden op de korte termijn.

Conclusie is dat de (pro-actieve) aanleg van een innovatief energiedragernetwerk wordt afgeraden vanwege de onzekerheid over de toepasbaarheid en aanvaardbare kosteneffectiviteit van een aantal nieuwe technieken. Het keuzemoment daarvoor is simpelweg te vroeg. Wel wordt met het oog hierop aanbevolen om een kleinschalig pilot project uit te voeren voor het ‘All electric’ concept, om zodoende ervaringskennis te verkrijgen (zie pp. 7, 24 en 28).

Timing van de energievisie

We zijn nagegaan in hoeverre de timing van de energievisie adequaat is. Is de energievisie op het juiste moment geschreven? Zijn keuzes nog open of heeft er al besluitvorming plaatsgevonden waardoor de energievisie feitelijk als ‘mosterd na de

maaltijd' komt? Ook is het denkbaar dat de energievisie te vroeg komt. Er is dan nog te weinig input om concrete energie voorstellen te doen.

Op basis van analyse van de energievisie blijkt dat in 22 energiestudies (73 %) de timing adequaat is. In 6 gevallen is de timing niet adequaat (20 %) en in 2 gevallen geeft de tekst van de energievisie geen antwoord op deze vraag.

Een voorbeeld waarbij de energievisie min of meer te laat kwam was de Energievisie Fort Zeekant (Bergen op Zoom), waar geen optimale energiebesparing meer mogelijk was omdat de meeste nieuwbouw woningen al waren ingediend voor de bouwvergunning. Dat betekende dat het inbrengen van energiebesparende warmtepompen niet meer ingezet konden worden. Er was al gekozen voor een conventionele gas aansluiting.

3.3 Ambitie en haalbaarheid

Opvallend is dat in twintig van de dertig gevallen in de energievisie geen ambitie wordt uitgesproken in termen van te behalen EPL. De EPL is een systematiek die duurzame energiemaatregelen kwantificeert en omzet in een score op een schaal van 1 tot 10. Daarbij draagt de ene maatregel meer bij tot een hogere EPL dan de ander.

Er zijn nogal wat visies die niet strikt aan de EPL methode zijn opgehangen. In dergelijke gevallen is de ambitie niet uitgedrukt in een EPL-getal, maar in een EPC norm of in een CO₂ reductie percentage. Soms is er geen ambitieniveau genoemd. In de visie voor Amsterdam Noord wordt bijvoorbeeld gevraagd om de mogelijkheden te verkennen, zonder vooraf een norm mee te geven. In het geval van Achter de Hoven / Vegelin in Leeuwarden wordt er geen norm gesteld, omdat er al afspraken gemaakt zijn met de woningcorporatie. Daardoor kan de gemeente geen harde norm meer stellen, maar wordt er wel een verkenning van de energiebesparingsmogelijkheden uitgevoerd, omdat de corporatie heeft aangegeven zich welwillend op te stellen ten opzichte van de energieambities van de gemeente uit de kersverse Klimaatnota van de gemeente.

Een uitgebreid overzicht van de ambities vooraf en de mate waarin deze uiteindelijk in de energiestudies haalbaar blijken te zijn, is opgenomen in Bijlage 4. In de energiestudies wordt in een groot aantal gevallen een range aangegeven. In tabel 3.3 hebben we dit weergegeven in een minimale en een maximale waarde.

Tabel 3.3: energiedoelen in termen van EPL ambitie en haalbaarheid in aantallen energiestudies

EPL-waarde	Ambitie minimaal	Ambitie maximaal	Haalbaar minimaal	Haalbaar maximaal
5,0 tot 5,5	1	1	1	1
5,5 tot 6,0	12	11	2	2
6,0 tot 6,5	0	0	7	4
6,5 tot 7,0	1	2	4	2
7,0 tot 7,5	6	6	7	10
7,5 tot 8,0	0	0	1	1
8,0 tot 8,5	0	0	0	2
Totaal aantal visies met duidelijke streefwaarden	20	20	22	22
Geen streefwaarde opgenomen	10	10	8	8

Uit de tabel komt tevens naar voren dat het uitvoeren van de energievisie in nogal wat gevallen tot haalbare streefwaarden leidt die hoger zijn de aanvankelijk gestelde ambities. Er blijkt dus na analyse meer haalbaar te zijn dan vooraf wordt ingeschat!

Bij dit overzicht moet nadrukkelijk een kanttekening worden gemaakt. Hoegenaamd alle projecten bevatten naast bestaande bouw ook een (groot) deel nieuwbouw. De EPL-waarden die met nieuwbouw kunnen worden gerealiseerd zijn (bij gelijkblijvende kosten) veel hoger dan voor bestaande bouw. Dit betekent met andere woorden dat de ambities en haalbare streefwaarden voor uitsluitend bestaande bouw lager zijn.

3.4 Toegepaste energieconcepten

Energieconcepten kunnen langs tal van dimensies worden getypeerd (zie de afzonderlijke notitie over energieconcepten). In deze tussenrapportage letten we op de mate waar de voorgestelde maatregelen op aangrijpen:

- De bron: in hoeverre wordt gebruik gemaakt van duurzame energiebronnen?
- Het gebruik: beperking van de vraag naar energie en efficiënte toepassing.

Vooraf de brongerichte maatregelen dragen bij aan een hoge EPL waarde. Hoewel de gebruiksgerichte (bouwkundige) maatregelen niet heel hoog scoren, worden ze bijna altijd in de energieconcepten meegenomen en toch als belangrijk aangemerkt. Daarvoor zijn diverse redenen aan te voeren:

- Deze maatregelen hebben een lange levensduur en dus ook een langdurig effect. De maatregelen zijn blijvend en niet elk moment door de bewoner ongedaan te maken, zoals dat wel het geval is bij de keuze voor groene stroom bijvoorbeeld.
- Deze maatregelen zijn in overeenstemming met de zogenaamde ‘Trias Energetica’, die zegt dat de eerste stap het beperken van de energievraag moet zijn.
- Bij nieuwbouw: de bouw van de woning veruit het beste moment is om isolatiemaatregelen te treffen. Het isoleren na nieuwbouw is veel duurder.

In alle dertig energiestudies komen meerdere varianten aan energieconcepten (als keuzeopties) aan de orde naar voren. We zijn eerst nagegaan in hoeverre de energiestudies ten aanzien van het onderdeel bestaande bouw een voorkeur uitspreken.

In vijftien visies is dit het geval. De hierin voorgestelde energieconcepten zijn opgenomen in tabel 3.5

Tabel 3.4: Typering van het gebruikte energieconcepten in de voorkeursvariant naar maatregelen gericht op de bron en/of het gebruik, in aantallen visies

Energieconcept	Aantal energiestudies	Percentage
Niet brongericht en niet gebruiksgericht	1	7 %
Wel gebruiksgericht en niet brongericht	4	27 %
Wel brongericht en niet gebruiksgericht	5	33 %
Brongericht én gebruiksgericht	5	33 %
Totaal	15	100 %

Ook de uitgewerkte varianten aan energieconcepten in de energiestudies zijn getypeerd naar de mate waarin zij aangrijpen op de bron en/of het gebruik.

Tabel 3.5: Typering van het gebruikte energieconcepten in alle varianten uit dertig energiestudies naar maatregelen gericht op de bron en/of het gebruik, in aantallen visies

Energieconcept	Aantal varianten in energiestudies	Percentage
Niet brongericht en niet gebruiksgericht	3	4 %
Wel gebruiksgericht en niet brongericht	35	41 %
Wel brongericht en niet gebruiksgericht	28	32 %
Brongericht én gebruiksgericht	20	23 %
Totaal	86	100 %

3.5 Actoren en hun rollen

De volgende typen actoren spelen of kunnen een rol spelen bij de opstelling van een energievisie:

- 1 gemeente;
- 2 adviesbureau;
- 3 novem;
- 4 woningcorporatie(s);
- 5 ontwikkelaar(s) / bouwer(s) / financier(s);
- 6 energie leverancier(s);
- 7 huurders;
- 8 individuele pand eigenaars (van woningen, winkels);
- 9 particuliere verhuurder(s).

We zijn nagegaan in hoeverre deze partijen betrokken worden en welke rol zij dan hebben:

- 1 als regisseur deelnemer aan project- of werkgroep;
- 2 als lid van project- of werkgroep;
- 3 gehoorde of geconsulteerde belanghebbende;
- 4 niet gehoorde belanghebbende.

Voor een uitgebreid overzicht verwijzen we naar Bijlage 6. Een aantal opvallende punten staat hieronder.

In bijna alle gevallen bestaat projectteam bestaat uit de Gemeente, Novem en het adviesbureau. Alleen bij het Cité project in Rotterdam Zuid werd de gemeente niet als actieve actor genoemd.

Meestal zijn ook 1 of meerdere woningcorporaties lid van de projectgroep (in 20 van de 30 geanalyseerde visies) en soms ook ontwikkelaars / bouwers / financiers (in 9 visies). De ontwikkelaars zijn allen betrokken bij de projecten waar nieuwgebouwd gaat worden (inbreidingslocaties). Dit zijn de commercieel aantrekkelijke projecten.

De belangen lopen niet altijd parallel aan elkaar. Commerciële belangen en Energiereductie doelstellingen hoeven elkaar niet uit te sluiten, maar botsen soms toch. In combinatie met timingsaspecten kan dit tot problematische situaties leiden zoals in Delfzijl bijvoorbeeld. In Delfzijl zijn er ingrijpende herstructureringsplannen ontwikkeld waarbij ook al contractvorming met ontwikkelende partijen heeft plaatsgevonden. De klimaatnota was op het moment van het schrijven van de Energievisie voor Delfzijl Noord nog in ontwikkeling. De gemeente was nog bezig met het formuleren van energie ambitieniveaus. Toen er vervolgens tijdens een workshop gesprekken met de ontwikkelende partijen werden gevoerd naar aanleiding van de Energiestudie, bleek dat deze partijen geenszins zaten te wachten op een aanscherping van de wettelijke normen als dat niet expliciet een meerwaarde opleverde voor de nieuw te bouwen woningen. De ontwikkelende partijen konden dit gemakkelijk zeggen, omdat de afspraken al gemaakt waren, voordat de energiestudie was afgerond.

Bij het opstellen van de Energievisie worden in veruit de meeste gevallen nauwelijks belanghebbenden van buiten de projectgroep gehoord bij het opstellen van de visies. Slechts in 11 visies was er sprake van overleg met 1 of soms met meerdere belanghebbende partijen die niet direct betrokken waren bij het opstellen van de energievisie. Uit de visies blijkt dus in ieder geval niet dat er tijdens het opstellen van de visie veel met externe partijen gesproken is. Wel wordt het belang van goede communicatie in het vervolg van het traject met deze belanghebbenden in de bijna alle visies benadrukt.

Met name is er ruime aandacht voor hoe om te gaan met energieleveranciers, in het kader van de BAEI. Ook in de projecten waarin veel woningrenovatie plaatsvindt wordt nadrukkelijk de noodzaak van goede communicatie met de huurders en particuliere eigenaren genoemd. In een aantal visies wordt hier extra aandacht aan gegeven via het voorstellen van een voorlichtings- en communicatie traject. Bijvoorbeeld in de Oud Indische buurt (Zeeburg) in Amsterdam of Vrieheide in Heerlen.

Het opstellen van een Energievisie is een poging om milieu- en klimaataspecten in het herstructurerings- en bouwproces te verankeren. De mate waarin hierbij succes kan worden geboekt heeft een duidelijke relatie met de mate waarin de gemeente haar huiswerk al af heeft op het terrein van klimaat en milieubeleid. Wanneer de gemeente

visies op het terrein van milieu en/of klimaat voorhanden heeft, is er een goede kapstok waaraan de inbreng van Energiestudies in bouw- en renovatie projecten kan worden opgehangen. Is die kapstok er niet, dan is het risico aanwezig dat gewenste EPL normen onderwerp van discussie worden met andere partijen.

In de praktijk lopen beleidscycli niet altijd synchroon aan bouw- en renovatieprojecten. Wanneer er nieuwe normen gesteld worden, kan het dus zo zijn dat er al afspraken gemaakt zijn die nog geen rekening houden met deze normen.

Overigens valt in ongeveer de helft van de energiestudies niet op te maken wie nu de regievoerende partij is. Als dat wel duidelijk wordt in de visie, dan is het gemeentebestuur in tweederde van de gevallen de regisseur.

Uit de analyse van de visies wat betreft de actoren en hun rollen komt naar voren dat een hoge EPL norm eigenlijk alleen gehaald kan worden in het aanpakken van wijken en buurten met slechts enkele eigenaren. In wijken met veel individueel woningbezit wordt aanpak problematischer omdat particulieren niet gedwongen kunnen worden mee te doen met het energiereductieproject. Voor ingrijpende maatregelen is het kennelijk heel moeilijk voldoende draagvlak te creëren in dergelijke gevallen.

3.6 Vervolgstappen / proces

Het opstellen van een energievisie is een van de activiteiten in een geheel proces. De vraag is in hoeverre in de energievisie duidelijk vooruit gekeken en het procesvervolg wordt ingekaderd.

Tabel 3.6: Uitwerking van vervolgstappen in het proces in dertig energiestudies, in aantallen en percentages

Vervolgstappen proces	Aantal	Percentage
Geen vervolgstappen	4	13 %
Alleen aanbesteding	1	3 %
Gehele vervolgproces globaal benoemd	11	37 %
Gehele vervolgproces precies uitgewerkt, inclusief vermelding van actielijst 'wie, wat, wanneer moet doen'	14	47 %
Totaal	30	100 %

We kunnen concluderen dat in het overgrote deel van de energiestudies (25 van de dertig) het vervolgproces is uitgewerkt. Dit gebeurt bij 14 energiestudies vrij concreet aan de hand van een actielijst 'wie, wat, wanneer moet doen'. In 4 energiestudies komen vervolgstappen in het geheel niet aan de orde.

4 Procesverloop acht energieviesies

4.0 Conclusies op basis van procesanalyse acht energieviesies

Over de inhoudelijke en procesmatige resultaten

Wat betreft het effect van de energieviesie op het verloop van het ambitieniveau, het draagvlak en de procesvoortgang kan op basis van acht bestudeerde processen het volgende geconcludeerd worden:

- 1a De energieviesie heeft in het merendeel van de onderzochte projecten vooral de functie van het onderbouwen van (de haalbaarheid van) vooraf bepaalde ambities. Het geeft op deze wijze steun aan het energiebelang in het verdere besluitvormings- en uitvoeringsproces.
- 1b In een aantal gevallen, onder meer Amsterdam – Zeeburg, Leiden – EWR Slachthuisterrein en Breda- Stationskwartier, is er geen of onvoldoende koppeling gemaakt naar uitvoerende partijen. De neergelegde ambitie kan dan een vrijblijvend karakter hebben. In Breda heeft de gemeente echter bewust voor deze strategie gekozen en denkt men voldoende pressiemiddelen in handen te hebben om de uitvoerende partij tot het implementeren van energie maatregelen over te laten gaan.
- 2a In drie gevallen heeft het opstellen van een energieviesie bijgedragen aan draagvlak onder de direct betrokkenen voor de ontwikkelde ambities (Amsterdam – Zeeburg, Zwolle – Trapjeswijk en Leeuwarden – Achter den Hoven / Vegelin).
- 2b Twee energieviesies zijn door een gemeente zelfstandig opgezet en hebben voorsnog bijgedragen aan het bestendigen van draagvlak bij gemeentelijke partijen. In Leiden – EWR Slachthuisterrein zien we dit vooral bij voorvechters binnen de gemeenten van het energiebelang (onder meer energie-ambtenaar). Het energiebelang moet intern nog (politiek) ten opzichte van andere belangen worden gewogen. In Breda – Stationskwartier leidde de energie ook tot het bestendigen van het politieke draagvlak voor de neergelegde ambities.
- 2c Bij Tilburg – Goirke-West resulteerde het opstellen van de energieviesie tot het verminderen van het draagvlak bij één van de dragende partijen, namelijk de ontwikkelaar. Enthousiasme gedurende het proces sloeg om in terugtrekking, vanwege gebrek aan bereidheid bij andere partijen tot het dragen van risico, het gebrek aan hardheid van de ambitie en interne factoren binnen de projectontwikkelaar.
- 2d Voor Heerlen – Vrieheide is het realiseren van draagvlak vanaf het begin heel moeilijk. Het proces – waarbij de energieviesie nadrukkelijk een rol speelt – loopt nog, maar de uitkomst is ongewis.
- 2e In Helmond – Suytkade / Annabuurt heeft de energieviesie geleid tot het bestendigen van draagvlak bij gemeente en woningcorporatie, maar lukte het niet draagvlak te verwerven van de betrokken projectontwikkelaar.
- 3 Het proces om tot de energieviesie te komen is bij bijna alle energieviesies voortvarend, constructief en open verlopen. Bij Helmond – Suytkade / Annabuurt was er sprake van een moeizame procesvoortgang en een weinig constructieve opstelling van de projectontwikkelaar. Wel werd het proces als open ervaren. Dat de

processen zo goed verliepen heeft voor een deel te maken met het ‘studieuze’ karakter van het opstellen van de energievisie. ‘Partieel’ worden energiesituatie en energiemogelijkheden in kaart gebracht. De feitelijke afweging en confrontatie met andere belangen (én partijen) vindt nadien plaats. Een voortvarend, constructief en open proces blijkt geen garantie te zijn voor een goed resultaat. Tilburg – Goirke-West getuigt hier bijvoorbeeld van.

Over de voorwaarden gericht op partijen

- 4 De deelname bij het opstellen van energiestudies is over het algemeen vrij selectief. Voornamelijk de grote institutionele partijen die als beslisser optreden (gemeenten, woningcorporaties, projectontwikkelaars) zijn aan tafel.
- 5 Belanghebbenden als bewoners nemen aan deze fase doorgaans geen deel. Dit geldt ook voor particuliere woningeigenaren en corporaties die klein bezit hebben in het plangebied.
- 6 Gemeenten zien zichzelf vaak als initiator en regisseur. Maar lang niet in alle gevallen wordt dit herkend door de andere betrokken partijen.
- 7 De positieve inbreng en betrokkenheid van corporaties zijn doorgaans cruciaal. In de diverse projecten zien we grote verschillen tussen corporaties van initiator/stimulator tot afwachtend en terughoudend. Ook zien we corporaties tijdens het proces meermalen van kleur verschieten.
- 8 Bouwers / projectontwikkelaars spelen in twee visies een belangrijke rol. In beide gevallen is hun inzet vooral afhankelijk van financiële mogelijkheden. Financiën bepalen de houding van deze partijen. De relatie van energie met binnencomfort en woonkwaliteit leggen zij in beperkte mate.
- 9 De reacties van de direct betrokkenen op de inbreng van de adviesbureaus is wisselend. In sommige interviews werd de rol van de adviseurs geduid als kundig, inhoudelijk goed. Er zijn echter ook kritische geluiden gehoord. Onvoldoende voorbereiding van bijeenkomsten, het sturen van junior consultants, daar waar een senior wenselijk is, het vergeten van materiaal om de presentatie te houden zijn enkele voorbeelden.
- 10 Er bestaat bij de betrokken partijen meer behoefte aan maatwerk vanuit de adviesbureaus, waarbij dieper op de betrokken partijen, hun wensen en belangen wordt ingegaan. Sneller inzoomen op de opties die het best passen bij de locatie in plaats van het beschrijven van opties die het toch niet gaan halen, werd ook als punt genoemd.

Over de voorwaarden procesregie en – organisatie

- 11 In het merendeel van de gevallen bestaat er tussen de betrokken partijen geen gemeenschappelijk beeld wie de regierol feitelijk vervult en wie dit zou moeten vervullen. Opvallend is vooral dat de gemeente zichzelf doorgaans als regisseur

opwerpt, terwijl de andere partijen dit niet zo zien. Het kwam ook enkele malen voor dat het adviesbureau als regisseur wordt aangewezen. In een geval werd de corporatie door de andere partijen aangewezen als de regisseur terwijl deze zelf het adviesbureau als regisseur identificeerde.

- 12 Doorgaans is het tevens onduidelijk wat de regierol feitelijk inhoudt. Er is geen gemeenschappelijk beeld hoe het samenwerkingsproces tussen de diverse partijen georganiseerd moet worden.

REGIEVOERING

Regie is een bijzondere vorm van sturen en is gericht op de afstemming van actoren, hun doelen en handelingen tot een min of meer samenhangend geheel, met het oog op een bepaald resultaat. In dit geval gaat het om de resultaten van het instrument van energievisie.

Regievoering kent vier componenten:

- 1 Overzicht over de situatie verkrijgen
- 2 Verantwoording afleggen over geheel
- 3 Gemeenschappelijke beleidslijnen uitzetten
- 4 Organiseren van samenwerking

Ontleend aan het recent door Partners+Pröpper afgeronde onderzoek in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 'Lokale regie uit macht of onmacht? Onderzoek naar de optimalisering van de gemeentelijke regiefunctie' (Den Haag, mei 2004).

Over de voorwaarden: de rol van Novem:

- 13 De meeste partijen nemen een extensieve rol vanuit Novem waar. Dit heeft doorgaans geen negatieve lading. In de meeste gevallen vinden betrokken partijen deze rol ook op zijn plaats. Op momenten dat het goed gaat is een zware rol van Novem niet nodig, zo is de mening. Novem moet echter op de juiste momenten ingrijpen als het fout dreigt te gaan of als er een stimulans nodig is en doet dat dan ook, aldus een aantal ondervraagden.
- 14 Volgens diverse betrokken partijen heeft Novem de volgende toegevoegde waarde in het proces:
 - 1 De financiering van het onderzoek.
 - 2 Het 'er zijn' en het verschaffen van legitimatie.
 - 3 Kennis van subsidiemogelijkheden.
 - 4 Kennis van nieuwe ontwikkelingen en actuele kennis van stand van zaken.

Volgens een beperkt aantal betrokken partijen heeft Novem geen toegevoegde waarde in het proces. Dit heeft deels te maken met een negatieve waardering van het instrument van energievisie en deels met het bieden van overlap of dubbelwerk ten opzichte van het betrokken adviesbureau of door een andere partij ingeschakeld adviesbureau.

- 15 Volgens ongeveer de helft van de geïnterviewde betrokken partijen was de rol van Novem goed en konden zij geen verdere verbeteringen noemen. De overigen noemden een of meer punten voor verbetering. We vatten deze kort samen.
- Meer ondersteuning van het proces: organisatie en regie.
 - Ook ondersteuning in het vervolgproces na het opstellen van de energievisie.
 - Het aanbieden van gestandaardiseerde kennis ('fact sheets').
 - Gegeven de bekostiging vanuit Novem: een zwaardere rol in het proces.
 - Meer aandacht voor en communicatie over kwaliteit, comfort en binnenkwaliteit als parallel belang aan energie.
 - Meer kritische begeleiding van de uitvoerende bureaus.
 - Op enigerlei wijze partijen vanaf het begin meer committeren aan een bepaalde agenda 'zonder dubbele agenda'.
 - Voor de aanvang van het proces scherper de behoeften en verwachtingen van deelnemende partijen in kaart brengen en daar de inhoud van het proces op afstemmen.

Over de overige voorwaarden

- 16 Zonder dat dit systematisch en binnen de beperkte opzet van dit onderzoek afdoende is onderzocht, komt een aantal overige voorwaarden aan de orde die door kunnen werken op de resultaten van de energievisie. Dit zijn:
- Het beschikbaar zijn van financiële ondersteuning / subsidieregelingen en de zekerheid daarvan.
 - Een integrale huurprijs (inclusief energiekosten) in relatie tot huursubsidie.
 - Onzekerheid over de gevolgen van de liberalisering van de energiemarkt en daardoor terughoudende rol van energieleveranciers.
 - Gebrek aan wettelijke kaders, die er voor zorgen dat een energievisie en de maatregelen die er in voorgesteld worden niet vrijblijvend zijn.

4.1 Selectie van acht energievisies

Om een scherper beeld te krijgen van het functioneren van de Energievisie als instrument om tot een hogere energetische duurzaamheid te komen is er een selectie van acht energievisies gemaakt, waarvoor het procesverloop in kaart is gebracht.

De selectie van deze acht visies heeft plaatsgevonden op basis van een aantal criteria. De leidende criteria waren een evenwichtige verdeling over de vier betrokken procesmanagers van Novem en een goede spreiding over de adviesbureaus die de visies schreven. Daarmee werd het aantal visies al behoorlijk uitgedund. Om een goede keuze te maken is er naar de volgende criteria gekeken.

- 1 Spreiding over de 4 medewerkers van Novem. Het behandelen van 2 energievisies van elk van de 4 medewerkers die zich met Energievisies bezighouden.
- 2 Selectie met het oog op diversiteit in uitvoerende adviesbureaus.

- 3 De hoeveelheid tijd die tussen het moment van uitkomen van de visie en deze evaluatie ligt. Hoe meer tijd er tussen ligt des te groter is waarschijnlijk de procesgeschiedenis.
- 4 Selectie op basis van de variatie in de verhouding nieuwbouw / renovatie / woningbouw / utiliteitsbouw.
- 5 Selectie op basis van variatie in grote schaal en kleine schaal.
- 6 Selectie op basis van de aard van de visie: oriënterend of uitvoeringsgericht.
- 7 Selectie op basis van variatie in adequate en niet adequate timing .
- 8 Selectie op basis van ambitieniveau; zowel visies met hoge, lage als niet gedefinieerde ambitieniveaus.
- 9 Selectie op basis van verschillen in nadruk op maatregelen gericht op de energiebron of op energiegebruik in de toegepaste energieconcepten.
- 10 Selectie op basis van wel of niet deelname van andere partijen in de projectgroep dan de gemeente, Novem en het adviesbureau.
- 11 Selectie op basis van verschil in de uitgebreidheid van de vervolgstappen.

Toetsing op de criteria leidde tot de selectie van de volgende 8 Energievisies:

- 1 Amsterdam, Zeeburg
- 2 Leiden, EWR / Slachthuisterrein
- 3 Zwolle, Holtenbroek
- 4 Leeuwarden, Achter den Hoven / Vegelin
- 5 Heerlen, Vrieheide
- 6 Breda, Stationskwartier
- 7 Helmond, Suytkade / Annabuurt
- 8 Tilburg, Goirke-west

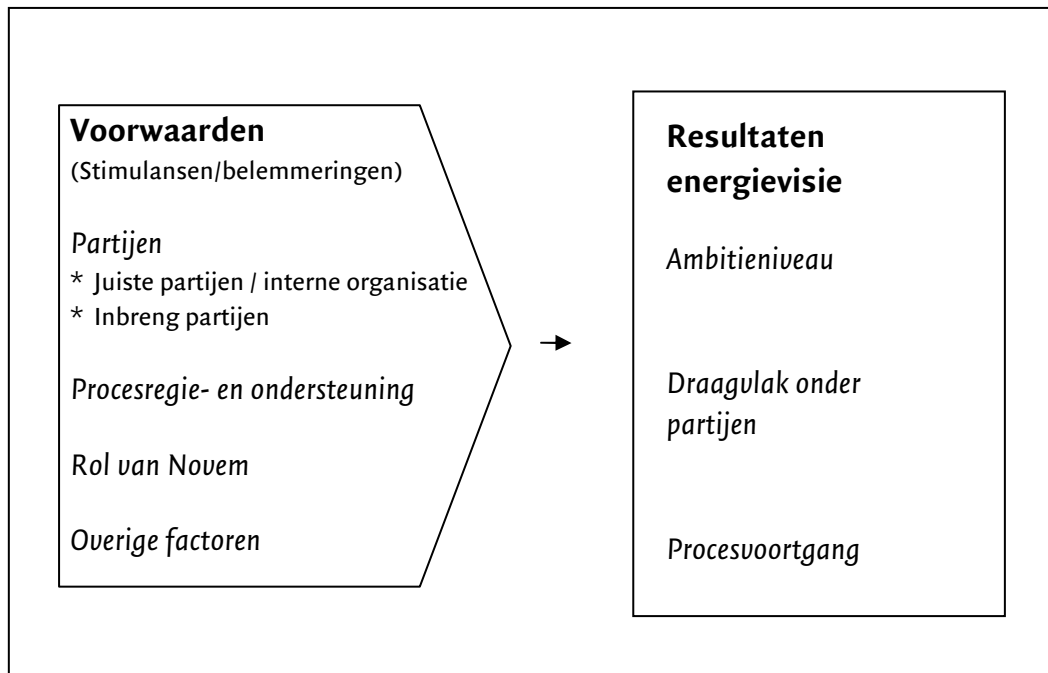
In bijlage 8 is een overzichtstabel te vinden van deze acht energievisies en hun scores op de criteria.

4.2 Onderzoeksmodel, onderzoeksvragen en aanpak

Onderzoeksmodel

Voor de procesanalyse is het onderstaande onderzoeksmodel gehanteerd. Met deze analyse brengen we de inhoudelijke en procesmatige resultaten in beeld (ambitieniveau, draagvlak onder betrokkenen en procesvoortgang). Tevens is er bij de acht visies naar de onderliggende voorwaarden gekeken, die bepalend zijn voor het effect van de energievisies. Dit onderzoeksmodel is vertaald in een aantal onderzoeksvragen.

Figuur 4.1: Onderzoeksmodel procesanalyse

Onderzoeksvragen: inhoudelijke en procesmatige resultaten

- 1 Neemt het ambitieniveau in de loop van de diverse processtappen toe, of neemt dit juist af. (Is er sprake van groei, of juist van ‘verval’?)
- 2 Stemmen partijen in met de uitkomst van de diverse processtappen – is er draagvlak of steun voor? In welke mate committeren partijen zich aan het proces en de beoogde resultaten ervan?
- 3 Hoe is de procesvoortgang?
 - Wat is het procesverloop geweest?
 - Waar is het proces op dit moment? Wat is de huidige stand van zaken?
 - Wat is de voortgang? Is het proces afgerond, loopt het traject nog of zit het vast?

Onderzoeksvragen: voorwaarden

- 4 Waren de juiste partijen betrokken – dit met het oog op het uiteindelijk te bereiken resultaat?
- 5 Wat was de inbreng van partijen?
- 6 Wie voerde de procesregie en wat was de kwaliteit hiervan?
- 7 Wat is de rol van Novem in het proces?
 - 7.1 Is de ondersteuning vanuit Novem intensief of extensief?
 - 7.2 Wat is de rol van Novem in de diverse processtappen?

- 7.3 In welke mate en op welke wijze droeg Novem bij aan de regie op het proces?
 - 7.4 Welke ondersteuning vanuit Novem heeft toegevoegde waarde en wordt als zodanig door de betrokken partijen gewaardeerd?
 - 7.5 Waarin kan de ondersteuning vanuit Novem worden verbeterd – mede vanuit het perspectief van de betrokken partijen?
- 8 Welke overige factoren zijn bepalend voor het procesverloop van de energievisie en het feitelijk inzetten van het beleidsinstrument zoals bedoeld?

Onderzoeksaanpak

De procesanalyse is een aanvullend onderzoek bij de acht energievisies. Startpunt voor deze analyse vormt de globale scan. De analyse is uitgevoerd op basis van de volgende bronnen:

- Analyse schriftelijk materiaal, in het bijzonder documenten over de fase voor en ná het opstellen van de energievisie (voorzover aanwezig).
- Uitgebreide mondelinge interviews met betrokken adviseurs vanuit Novem.
- Telefonische interviews met de andere betrokken sleutelpartijen (Zie Bijlage 9 voor een overzicht van de respondenten).

De diverse bronnen zijn nadrukkelijk op elkaar betrokken zodat er sprake is van triangulatie (wederzijdse controle). Desalniettemin is gezien de beschikbare onderzoekstijd geen sprake van diepgaande casestudies. Gezien aanpak en omvang van het onderzoek moeten de resultaten als indicatief worden beschouwd.

4.3 Inhoudelijke en procesmatige resultaten

De inhoudelijke en procesmatige resultaten van de acht energievisies vatten we als volgt samen.

4.3.1 Amsterdam Zeeburg – Oud Indische Buurt

Ambitieniveau

Gezien de omstandigheden waren de mogelijkheden om veel EPL winst te behalen beperkt. Het ambitieniveau was laag ingezet en is gelijk gebleven volgens het stadsdeel en de betrokken woningcorporatie. Het doel van de visie was het onderzoeken van de haalbaarheid van een EPL van 6,0. Uit de studie bleek een EPL van 5,8 het maximaal haalbare te zijn. Ook dit is echter bijna niet te realiseren, omdat dan alle bewoners mee zullen moeten doen.

Draagvlak onder direct betrokken partijen

Bij het stadsdeel was er draagvlak voor het schrijven van de visie. Men wil het gebruiken als basis voor het beleid voor de komende jaren. Onder andere het opnemen van energie aspecten in het aanschrijvingsbeleid staat op de agenda.

Bij 'de Dageraad' was het draagvlak voor het schrijven van de energievisie beduidend minder. Men had al een eigen energie programma. De energievisie is oriënterend van

aard en wat er in de visie staat wist de corporatie naar eigen zeggen allemaal al. Men had liever gezien dat het geld besteed was aan een uitvoeringsgericht programma: Het hoe, van het realiseren van maatregelen. Hoe verkrijg je draagvlak onder bewoners?

Procesvoortgang

Vanuit het energiebureau Amsterdam kwam het initiatief om voor een aantal bestaande wijken een EPA en Energievisie uit te voeren. Stadsdeel Zeeburg ging hier op in en betrok de Dageraad in het proces, omdat zij een aanzienlijk deel van de woningen in beheer heeft. Novem twijfelde aanvankelijk over de meerwaarde van het schrijven van deze visie maar besloot toch mee te doen toen het stadsdeel daar om vroeg.

Vooraf was bekend dat de mogelijkheden beperkt waren. Maatregelen moesten op gebouwniveau gezocht worden, maar gezien de vele eigenaren in het gebied zou dat ook lastig zijn.

Op zich kon iedereen zich in de visie vinden. Het komt nu op de uitvoerende acties aan. De kleine verhuurders/ particuliere eigenaren en andere corporaties moeten benaderd worden. In de energievisie werd een workshop voorgesteld met deze partijen. Deze is nog niet gehouden.

‘De Dageraad’ heeft een eerste bewonersavond gehouden voor het eerste blok dat gerenoveerd gaat worden, maar was daar niet helemaal tevreden over. Men wil dit verder gezamenlijk op gaan pakken met het stadsdeel. Ook het stadsdeel wil dat wel: In de energievisie worden suggesties gedaan voor het creëren van draagvlak. Dit vraagt uitwerking. Men wil wel, maar het moet nog wel even echt gebeuren.

Verder wil het stadsdeel dat de innovatieve projecten (zonneboilers, kleinschalige wind energie) die in de visie genoemd worden opgepakt worden samen met de Dageraad. Daar zit de Dageraad nog niet echt om te springen. De interne budgetten zijn beperkt en de subsidiemogelijkheden onzeker.

4.3.2 Leiden – EWR Slachthuisterrein

Ambitieniveau

Bij de ontwikkeling van de visie is het hoge ambitieniveau gehandhaafd (een EPL van minimaal 7,0).

Op het gebied van brongerichte maatregelen is de voorgestelde stadsverwarmingsoptie overgenomen in het politieke besluitvormingsdocument. Er zijn aftastende gesprekken met Nuon over de aanleg van stadsverwarming. Daarmee is een goede stap in de realisatie van een hoog ambitieniveau gezet.

De volgende stap is een hoge duurzaamheid op woning / gebruikersniveau te behalen (EPC 0,6). Dit zal een stuk lastiger zijn, gezien het particuliere opdrachtgeverschap dat nagestreefd wordt.

Draagvlak onder direct betrokken partijen

De gemeente was de enige beslissende partij. De tweede slag die echter nu gemaakt moet worden is de integratie van energie aspecten in de planontwikkeling van het EWR terrein als geheel. De energie ambtenaar moet het energiebelang staande houden in het krachtenveld van de totale ontwikkeling van deze locatie.

Procesvoortgang

Het adviesbureau heeft de alternatieven doorgerekend en heeft de consequenties aangegeven. De optie stadsverwarming is overgenomen in het politieke beslissingsdocument. Stadsverwarming zal zoals het er nu naar uitziet doorgaan. Het veiligstellen van de realisatie van gebruikgerichte maatregelen moet nog verder gewaarborgd worden. Momenteel loopt hiervoor een onderzoek, waarbij ook Novem weer betrokken is. Er wordt onder andere gekeken naar een statiegeldregeling. Bouwers krijgt geld terug van de gemeente dat betaald is bij de grondaankoop, wanneer ze duurzame maatregelen treffen. Er moet dus meer geld betaald worden voor de grond bij niet duurzame bouw. Om dit idee bruikbaar te maken wordt een toetsingssysteem ontwikkeld.

In 2006 moeten de eerste woningen gebouwd zijn. Start bouw, volgend jaar (2005). EWR is inmiddels een gezamenlijke ontwikkeling van de gemeente en een corporatie. Dat was nog niet het geval toen de energievisie werd opgesteld. De hele woningmarkt is sinds 2 jaar veranderd. Er komen nu ook huurwoningen.

4.3.3 Zwolle – Trapjeswijk

Ambitieniveau

In de energievisie wordt de doelstelling genoemd om de mogelijkheden voor het behalen van de wettelijke norm (1,0 EPC) voor nieuwbouw voor de te renoveren woningen te onderzoeken. Dat komt overeen met een EPL van 6,0. In de visie wordt gesteld dat volledige sloop en nieuwbouw van de wijk geen realistische optie is. Omdat het behalen van een EPC van 1,0 voor bestaande woningen, nogal forse investeringen vergt (de huidige EPL van de Trapjeswijk is 3,1), wordt voorgesteld om een eventuele overschrijding van deze norm te compenseren met een EPC van 0,8 voor de nieuw te bouwen woningen.

Gedurende het proces is de ambitie gehandhaafd en ook nadat de energievisie is afgerond zijn de ambities nog steeds overeind gebleven. Uit navraag bij de corporatie blijkt dat ook de warmte opties nog steeds nadrukkelijk in beeld zijn. In augustus 2004 zal er definitieve besluitvorming plaatsvinden over de nieuwbouw/renovatie verhouding en de toe te passen energieconcepten.

Draagvlak onder direct betrokken partijen

Alle ondervraagde partijen waren positief over het proces en spraken hun steun uit. De belangen liepen dan ook niet uiteen. De corporatie was zelf de drijvende kracht achter de energievisie. De andere partijen die aan tafel zaten hadden adviserende en stimulerende

rollen. De uitvoering en de beslissingsmacht liggen echter bij de corporatie en omdat deze corporatie achter de verbetering van de energetische situatie in de Trapjeswijk staat is er sprake van een goed draagvlak en commitment aan de energievisie.

Procesvoortgang

Het proces om tot de energievisie te komen is in de ogen van de verschillende partijen zeer soepel verlopen. De energie ambtenaar van de gemeente die een ondersteunende rol had merkte op dat er sprake was van een strakke planning die ook gevolgd is. Ook vond hij de informatievoorziening prima. De vertegenwoordiger van het energiebureau Overijssel sprak over een van de beter lopende trajecten die hij had meegemaakt.

Kanttkening die door het energiebureau Overijssel en de corporatie gemaakt werd, was dat in het begin de rolverdeling niet duidelijk is afgesproken. Het proces is wel goed gaan lopen, maar de rolverdeling is nooit helemaal goed afgekaart. Dat blijkt ook uit het feit dat er verschillende antwoorden kwamen op de vraag wie de regierol vervulde. Partijen zien in dit verband een taak voor Novem om in het begin duidelijkheid te scheppen.

Belangrijke notie die uit de interviews naar voren kwam is dat energie geen 'leitmotiv' voor is voor de aanpak van een wijk. De gemeente ambtenaar zei: 'de energetische staat is geen reden om een wijk te slopen'. De directe aanleiding om de Trapjeswijk aan te pakken lag in het feit dat de nieuwbouw woningen aan de rand van de wijk slecht verkocht werden. Dat was reden om aanvankelijk voor te stellen om ook de Trapjeswijk dan maar in zijn geheel te slopen. Vervolgens kwam er weerstand vanuit de bewoners en zijn er renovatieplannen op tafel gekomen, waarbij energie als thema ook een rol ging spelen.

In augustus gaat corporatie SWZ definitief het programma vaststellen en zullen ook de keuzes voor de te nemen energiemaatregelen vallen.

4.3.4 Leeuwarden – Achter den Hoven / Vegelin

Ambitieniveau

In de energievisie werd geen streefambitie vastgelegd, omdat de gemeente al afspraken met de Corporatie Holding Frieslang gemaakt had die minder ambitieus waren dan de later opgestelde Klimaatnota van de gemeente (EPC 0,9). Besloten werd daarom om uit te gaan van elkaars goede intenties en in kaart te brengen wat haalbaar zou zijn. Uit de energievisie kwamen varianten naar voren die varieerden van een EPL van 6,0 tot een EPL van 7,4.

Nadat de energievisie geschreven was, begon echter het afwegen van keuzes pas. De maatregelen moesten de steun nog krijgen van de Herstructurerings-stuurgroep. Uiteindelijk is er gekozen voor een concept met warmtepompen voor de nieuwbouw waarmee een EPL van 6,5 of hoger bereikt kan worden voor deze nieuwbouw. Er is duidelijk sprake van groei; van een aanvankelijke inzet van EPC 0,9 naar een EPC van 0,6 voor de 111 nieuwbouwwoningen in Achter den Hoven / Vegelin.

Draagvlak onder direct betrokken partijen

Aanvankelijk was draagvlak maar beperkt aanwezig. De corporatie stemde toe met het voorstel van de energicoördinator van de gemeente Leeuwarden voor het schrijven van een energievisie, onder het mom van baat het niet, dan schaad het niet. De inzet en bevoegenheid van de energie coördinator van Leeuwarden heeft grotendeels bijgedragen aan het positieve verloop. Het thema energie begon echter pas echt serieus mee te spelen op het moment dat de directie van de Corporatie Holding zijn steun er aan ging verlenen en het als een voorbeeldproject werd gezien. Ook de bestuurlijke steun die na enige tijd kwam vanuit de gemeente droeg hier sterk aan bij. De wethouder, die aanvankelijk sceptisch was, mede vanwege het feit dat hij zelf een slecht werkende warmtepomp in huis heeft, werd enthousiast. Ook de provincie reageerde positief.

Draagvlak voor de plannen blijkt uit het feit dat de onrendabele top van de investeringen voor de 111 woningen, die toch zo'n 200.000 euro bedraagt, gezamenlijk en evenredig gedragen wordt door de corporatie, de provincie en de gemeente.

Procesvoortgang

Op 28 januari 2003 vindt de eerste startbijeenkomst plaats en op 25 april ligt de energievisie er. In totaal heeft volgens de energicoördinator het proces zo'n 3 kwart jaar geduurd.

Na de afronding van de visie ontstond er draagvlak voor een duurzaam energieconcept. Even dreigde er echter een kink in de kabel te komen op het moment dat de warmtepomp optie door een marktpartij werd aangeboden. De prijs bleek veel te hoog. Teleurgesteld werd toen besloten om dan alsnog voor de aanleg van een conventioneel gas / elektra systeem te kiezen en de aanleg te gunnen aan een lokale installateur. Deze bleek vervolgens echter zeer enthousiast over de warmte optie en wilde persé een bieding maken voor dit systeem. De werkgroep liet zich overhalen met als gevolg dat er een hele scherpe bieding kwam, die wel op steun kon rekenen.

De Woningcorporatie uitte haar frustratie over de manier waarop de subsidie verlening geregeld is. Er kan niet op vertrouwd worden en het duurt te lang voordat het geld toegekend wordt. Het wordt als een ernstige belemmering gezien voor een het op grotere schaal realiseren van duurzame energie maatregelen.

Het proces werd door de partijen als open ervaren. Over het effect van de inzet van de energievisie zijn verschillende visies. De energicoördinator van de gemeente stelt dat zonder de visie dit resultaat nooit bereikt was. De procesmanager van de Corporatie Holding Friesland vroeg zich echter af of men ook zonder de visie niet tot dezelfde maatregelen was gekomen, vanwege het feit dat de installateur uiteindelijk zo'n belangrijke rol speelde in de keuze voor de warmtepompen.

4-3-5 Heerlen – Vrieheide

Ambitieniveau

Het energiebeleid van de gemeente Heerlen geeft aan dat de voor nieuwbouw een EPL van 8,0 geldt en voor bestaande bouw een EPL van 6,0. Deze ambitie staat onder druk in Vrieheide, zo werd in de energievisie al geconcludeerd, vanwege de hoge versnippering van eigendommen, waardoor een collectieve aanpak erg lastig wordt. Bovendien is de belegger in het gebied zich aan het terugtrekken uit de wijk en is in principe niet van plan te investeren in het gebied.

De energiecoördinator van de gemeente houdt echter vast aan de ambitie, ook voor deze wijk. Het feit dat het een moeilijke situatie is, is voor haar geen reden om dan maar niets te doen. Na de afronding van de energievisie heeft zij acties op touw gezet om zo veel mogelijk aan de energetische kwaliteit te verbeteren en is nu bezig met het bij elkaar brengen van partijen om, nadat er een keuze gemaakt is voor een van de vier varianten, aan de slag te gaan. Ze ziet de verbetering aan de hand van de energievisie als een groeimodel, waarin er in verschillende ronden naar de gewenste situatie gewerkt wordt.

Draagvlak onder direct betrokken partijen

Het verkrijgen van draagvlak is een groot probleem in Vrieheide en daarmee de grootste uitdaging. De coördinator energie en duurzaamheid van de gemeente Heerlen is gemotiveerd en gedreven. Zij heeft echter te maken met gebrek aan steun vanuit haar management. Daarnaast heeft ze te maken met een belegger / woningeigenaar die zich actief uit Vrieheide aan het terugtrekken is. Deze partij heeft wel zijn medewerking verleend aan de totstandkoming van de visie, maar is niet van plan te investeren.

De sleutel tot structurele verbetering van de energetische en bouwkundige verbetering van de wijk ligt bij de particuliere woningbezitter. Meer dan tachtig procent van de wijk bestaat uit particuliere eigenaren, die weinig financiële armslag hebben en duidelijk niet hun prioriteit bij energiebesparing hebben liggen. Wel is er een actieve bewonersvereniging, die ook bij het opstellen van de visie betrokken was. 'Inhoudelijk begrepen ze er weinig van, maar de functie als intermediair naar de bewoners toe is ontzettend belangrijk', aldus de energiecoördinator. Tot nu toe is de communicatie goed verlopen. Hoe het zal gaan, wanneer er straks meer drastische maatregelen voorgesteld gaan worden, dat is afwachten. Het gaat om grote bedragen (zo'n 30.000 euro per woning) en dat is enorm veel geld voor de bewoners van deze wijk.

Procesvoortgang

De energievisie is in een paar maanden tot stand gekomen en werd in juli 2003 afgerond. Er was geen sprake van commitment aan de resultaten van alle partijen, maar voor de gemeente was het de basis om op verder te gaan.

Naar aanleiding van de visie staat er een haalbaarheidsstudie op het programma en heeft de energiecoördinator een Energiedag georganiseerd waarbij bewoners voordelig inkopen doen bij een doe het zelf zaak, ten behoeve van reductie van energiegebruik. Ook zijn er energiepakketten uitgedeeld.

Momenteel wordt getracht de structurele aanpak van de wijk van de grond te krijgen, waarbij de gevels vervangen zullen worden. Inmiddels is duidelijk welke partijen de energiecoördinator bij elkaar wil hebben. Er is een bouwer benaderd. Er is nog geen bank of financierder gevonden. Wel is er een energiebedrijf dat wil investeren. Met elke individuele eigenaar zal dan vervolgens een contract afgesloten moeten worden. Bewoner zullen het echter eerst moeten willen. Het kan nog wel een aantal jaren duren voordat de eerste woningen aangepakt zullen worden.

Op de vraag of de energievisie de impuls gebracht heeft om tot een duurzame ontwikkeling van de wijk te komen wat betreft energie, antwoordde de coördinator van de gemeente; 'Niet de impuls, wel is het een instrument om houvast aan te hebben.'

4.3.6 Breda – Stationskwartier

Ambitieniveau

De energie ambitie is verankerd in het gemeentelijke beleid en naar de ontwikkelende partij (NS Vastgoed) uitgesproken. Het stationskwartier is als sleutelproject bij het rijk aangemeld. Geld is aangevraagd maar niet al het geld is ook verkregen. De ambitie voor het project is EPL 7,3 en die staat nog steeds overeind en heeft ook politieke steun. De ambitie ligt 0,3 hoger dan gebruikelijk in Breda.

Draagvlak onder direct betrokken partijen

Bij het opstellen van de energievisie waren de gemeente, Novem en het adviesbureau betrokken. Hoewel NS vastgoed als grondeigenaar en ontwikkelaar een partij is met beslissingsmacht wat betreft uitvoering, was zij niet direct betrokken bij het opstellen van de energievisie. De gemeente gaf aan dat het politieke draagvlak voor de energie ambitie en het feit dat het een sleutelproject is, voldoende druk geeft naar de ontwikkelaar toe, om een hoge EPL ambitie te realiseren. De sleutelgelden komen bij de ontwikkelende partij terecht, en moeten dus ook conform de aanvraag besteed worden. De energiecoördinator van de gemeente: 'Wanneer er vanaf de aanvang consequent aan een ambitie wordt vastgehouden (zoals in dit geval), dan is er later minder ruimte voor een ontwikkelaar om het er discussie te stellen.' De energiecoördinator van de gemeente stelt dat de sleutelrol bij de gemeente ligt.

Procesvoortgang

De ontwikkeling van de energievisie voor het stationskwartier was een kort project. In totaal zijn er slechts drie bijeenkomsten geweest. Het was eigenlijk een intern project bij de gemeente en werd gebruikt als realistische onderlegger om de energiedoelstellingen in het totaalplan te verankeren. De gemeente had een energie ambitie geformuleerd en wilde eigenlijk weten of het reëel was om dit van de marktpartijen te vragen.

Er is dus niet voor gekozen om de visie samen met ontwikkelende partij op te stellen (wat in andere gevallen meestal wel het geval is). Uiteindelijk is de ambitie wel kortgesloten met de ontwikkelende partij en ook als harde eis naar voren gebracht vanuit de

gemeente. Het wordt steeds moeilijker voor de ontwikkelende partij om er onderuit te komen.

De stand van zaken is momenteel dat de uitvoering warmtepomp optie nog niet definitief is, maar wel heel sterk staat. Een marktscan om de aanbieders en hun prijzen in kaart te brengen is nog niet gedaan en zit ook nog niet in de planning.

In de visie werd ook een PV-dak voorgesteld als onderdeel van de lichtstraat die van noord naar zuid loopt, maar die gaat niet door. Wel is er een beperkte PV toepassing op de daken in het programma van eisen voor de architecten opgenomen.

4.3.7 Tilburg – Goirke-West

Ambitieniveau

De ambitie was om voor de nieuwbouw een EPL van 7 en voor de bestaande bouw een EPL van 6 te behalen. Aanvankelijk leek dat te gaan lukken. Alle betrokken partijen werden enthousiast en met de keuze voor een warmtepomp optie zou er voor de nieuwbouw een EPL van 7,3 uit kunnen rollen en voor Goirke West als geheel 6,7, waarbij er bij de bestaande woningen een basis renovatie zou plaatsvinden.

Nadat de energievisie geschreven was, kwam er echter een kink in de kabel. De ontwikkelaar trok zich terug wat betreft de warmtepompen optie en daarmee ook de corporatie. Na een vergeefse lijmpoging blijven de energiemaatregelen beperkt en wordt de ambitie bij lange na niet gehaald. Nu wordt er alleen nog maar een iets hogere schilisolatie toegepast, wat leidt tot een iets hogere EPC waarde. De gemeente Tilburg heeft echter nog een discussieronde voorgesteld om nog eens te proberen de ontstane impasse te doorbreken. De discussie is eind mei 2004 gepland.

Draagvlak onder direct betrokken partijen

Het draagvlak was onder de partijen aanvankelijk groot. De gemeente, woningcorporatie Tiwos en Hurks projectontwikkeling hadden elkaar gevonden en het enthousiasme van Hurks werd zelfs zo groot dat er op eigen initiatief en kosten een studie naar de warmtepomp optie plaatsvond.

Tijdens het onderzoek is geprobeerd de oorzaken voor het wegvallen van draagvlak te reconstrueren. Helaas wilde de vertegenwoordiger van Hurks er niet al te veel woorden meer aan vuilmaken. Hij verwees door naar wat de Novem adviseur over de hele situatie kon vertellen.

Uit de gesprekken komen de volgende (waarschijnlijke) oorzaken bovendrijven die elkaar bovendien versterkt kunnen hebben:

- Op een of andere wijze verloor de vertegenwoordiger van Hurks in de projectgroep het mandaat om zich in te zetten voor de warmtepomp optie
- Na verloop van tijd werd het Hurks duidelijk dat de gemeente niet van plan was financieel bij te dragen of mede in te staan voor het afdekken van risico's. Overige

- subsidies bleken ook niet zeker te zijn en de termijn waarop zij verstrekt konden worden te ver weg.
- Planning en tijd. De ontwikkelaar heeft belang bij een snelle gang van zaken. Elke dag dat een project langer duurt kost de ontwikkelaar rente. Toen duidelijk werd dat ambtelijke molens soms langzaam draaien, werd men wellicht zenuwachtig en verwijtend richting de gemeente.
 - De corporatie verschool zich achter de projectontwikkelaar. Als de ontwikkelaar afhaakt kunnen wij ook niet zo veel meer. De directie van de corporatie stond ook niet 100% achter het project.
 - De vertegenwoordiger van de corporatie voerde als reden aan op de vraag waarom zij niet verder is gegaan met de warmtepomp optie dat er toestemming nodig is van het ministerie van VROM om als corporatie op te mogen treden als energieleverancier. Het wachten op toestemming en het aanvragen van een voorbeeldproject status duurde te lang.
 - De ontwikkelaar heeft waarschijnlijk het gevoel gehad dat ze bezig waren het hoofd in een financiële strop te leggen en realiseerde zich dat zij zich tot niets verplicht had. Kortom er was geen beul aanwezig op het schavot.

Procesvoortgang

In Tilburg was er een zeer constructieve procesgang, waarbij aan het eind van het traject er toch plotseling sprake was van een abrupt stopzetten van de planvorming.

Hoewel men wel teleurgesteld in elkaar is, concludeert geen van de partijen achteraf dat het planproces op zich geen open proces was. Wel was er met name bij de gemeente sprake van teleurstelling en twijfel of er niet toch een dubbele agenda gevoerd was bij de ontwikkelaar.

De corporatie heeft zijn twijfels overigens geuit over de meerwaarde van de energievisie. Er werd volgens de corporatie veel dubbel werk gedaan, omdat de ontwikkelaar zelf ook al een adviesbureau om uitwerking van plannen had gevraagd. Een nuancering van deze mening is echter op zijn plaats, omdat de energievisie ook aandacht gaf aan gebouwgebonden maatregelen voor de bestaande bouw en ook een veel bredere insteek heeft.

4.3.8 Helmond – Suytkade / Annabuurt

Ambitieniveau

Helmond behoort tot de B5 (Brabants 5 grootste steden). Deze steden hebben met elkaar afgesproken om voor de nieuwbouw een EPL van 7.0 te hanteren. De energievisie ademt een sfeer waarbij dit de inzet is. In de visie wordt de toepassing van warmtepompen als optie uitgewerkt en wordt een EPC van 0,95 of 0,9 genoemd. Uit de procesevaluatie bleek echter dat het vanaf het begin al vechten tegen de bierkaai was om dit gerealiseerd te krijgen. De projectontwikkelaar in het gebied wilde zich niet inzetten voor een hogere EPL dan was overeengekomen, als dat hem meer risico en geld zou gaan kosten. Het is dan ook zeer de vraag of de inzet van de Energievisie gerealiseerd zal worden.

Draagvlak onder direct betrokken partijen

Het draagvlak was goed bij de gemeente; dat gold zeker voor de betrokken ambtenaar. Ook bij de woningcorporatie was er sprake van draagvlak voor de voorstellen die in de energievisie gedaan werden. Projectontwikkelaar van Wijnen had geen behoefte aan een energievisie. Duurzame maatregelen zijn alleen bespreekbaar als ze kostenneutraal zijn, of als de klant er speciaal om vraagt. Anders gaat het gewoon niet door. Een commercieel bedrijf kan zich dit soort extra's niet veroorloven, zo is de redenatie. De betalende partijen (de corporatie en van Wijnen) focussen op de kosten. Ze benadrukken dat het draagvlak vergroot had kunnen worden door een financiële inspanning van de gemeente. 'Als je energie dan zo belangrijk vind, kom dan ook met geld over de brug'. De geïnterviewde bij de corporatie gaf aan dat wanneer de gemeente de eis stelt dat er sociale woningbouw moet plaatsvinden en er ook nog geïnvesteerd moet worden in duurzame energie maatregelen, de kosten de baten in ruime mate overschrijden. Uiteindelijk betalen de huurders in de duurere segmenten dan de maatregelen voor de sociale woningbouw. Het is de vraag in hoeverre dat wenselijk en haalbaar is.

Procesvoortgang

Het proces voor Suytkade is vanaf het begin moeizaam geweest. Er was echter geen sprake van dubbele agenda's. Het proces werd als open beschouwd. Novem heeft de gemeente benaderd met de vraag of er voor deze locatie een energievisie geschreven kon worden. Op dat moment waren er echter al afspraken gemaakt tussen gemeente en van Wijnen projectontwikkeling, die samen participeerden in de Grond Exploitatie Maatschappij Suytkade. Die afspraken wijken af van het convenant van de B5. De gemeente heeft verzuimd of is niet bij machte geweest aan dit energieconvenant vast te blijven houden in de contractvorming en onderhandelingen met van Wijnen.

Het schrijven van de Energievisie kan daarom, negatief gezegd, beschouwd worden als mosterd na de maaltijd voor wat betreft Suytkade. Van begin tot einde heeft van Wijnen niet onder stoelen of banken gestoken dat men geen behoefte aan een energiestudie had. Positief punt is dat er voor de leisure functies binnen Suytkade nog altijd de warmtepomp optie op de agenda staat. Bovendien neemt de woningcorporatie woCom voor de Annabuurt de aanbevelingen voor het nemen van gebouwgebonden maatregelen in de bestaande bouw mee in de renovatieplannen. De komende 2 maanden zal de energievisie aan het college van B&W voorgelegd worden.

Volgens de vertegenwoordiger van van Wijnen is de doorlooptijd van het proces anderhalf jaar geweest. De energievoordinator van de gemeente noemt een periode van ruim een jaar.

De vertegenwoordiger van van Wijnen meldde dat er grote tussenpozen in het proces zaten, met conceptrapportages die volgens hem niet best waren. Hij noemde het proces 'heel lang en stuurloos'. De gemeente is veel positiever over het proces en de gemeente noemt zichzelf ook als regisseur. Ook de gemeente maakte opmerkingen over de kwaliteit van het advieswerk. De corporatie was tevreden over het proces, hoewel er beter eerst een goed beeld gevormd had kunnen worden van de belangen, met daaraan gekoppeld een duidelijk beslismoment, alvorens over te gaan tot het

visievormingsproces. Het zou een snelle focus hebben opgeleverd op haalbare maatregelen. De corporatie was, in tegenstelling tot andere partijen, tevreden over de inzet en kwaliteit van het adviesbureau.

4.4 Voorwaarden

4.4.1 Voorwaarden gericht op partijen

Juiste partijen aan tafel?

De deelname bij het opstellen van energievizies is over het algemeen vrij selectief. Voornamelijk de grote institutionele partijen die als beslisser optreden (gemeenten, woningcorporaties, projectontwikkelaars) zijn aan tafel.

Belanghebbenden als bewoners nemen aan deze fase doorgaans geen deel. Dit geldt ook voor particuliere woningeigenaren en corporaties die klein bezit hebben in het plangebied (zoals Amsterdam – Oud Indische Buurt). Een uitzondering hierop vormt Heerlen – Vrieheide. Bewonersparticipatie kreeg hier vorm via een actieve belangenvereniging voor bewoners die de bewoners regelmatig op de hoogte brachten van de stand van zaken. Dit kreeg in de uitvoeringsfase een vervolg via een ‘Energiedag’, waarop energiepakketten werden uitgedeeld en bewoners bij een doe-het-zelf-markt tegen gereduceerd tarief energiezuinige materialen konden inkopen.

Zowel bij deze grote institutionele partijen als bij de adviseurs van Novem heerst de opvatting dat in deze fase het betrekken van bewoners weinig zinvol is. Twee bezwaren komen naar voren. Het kan onnodig weerstand oproepen en gezien de technische materie valt van bewoners weinig meerwaarde te verwachten.

De tegenzijde van deze benadering kan echter zijn dat in de uitvoeringsfase onvoldoende ingespeeld kan worden op de specifieke taal, de motieven en geschiedenis / achtergronden van huurders en particuliere eigenaren.

De inbreng van partijen

Bij de analyse van de acht processen is wat betreft de deelnemende actoren in het proces de volgende indeling te maken: Gemeenten, corporaties / beleggers, ontwikkelaars / bouwers en adviesbureaus en bewoners.

- De gemeente en het adviesbureau waren bij elk proces betrokken.
- In Helmond en Tilburg was er sprake van een direct betrokken projectontwikkelaar / bouwer. In Breda was NS Vastgoed indirect betrokken.
- In Amsterdam, Leeuwarden, Zwolle, Helmond en Tilburg was er sprake van een direct betrokken woningcorporatie
- In Heerlen was er sprake van een commerciële vastgoed eigenaar
- In Heerlen zat er ook een bewonersvereniging aan tafel en in Zwolle werd er indirect intensief met bewoners overlegd. (een zo breed mogelijk draagvlak was daar een van de randvoorwaarden).

Tijdens het onderzoek zijn er een aantal belangrijke punten naar voren gekomen over de inbreng van partijen en wat andere partijen daarvan vinden. Per actor typering plaatsen we een aantal samenvattende opmerkingen.

GEMEENTEN

Gemeenten zien zichzelf als regisseurs en initiators. Vaak zijn zij dat ook, maar soms worden zij niet als zodanig herkend. Het is ook de vraag of dit de meest wenselijke situatie is.

De gemeente is eigenlijk nooit de realisator van het project. Een gemeente zal dus altijd afhankelijk blijven van de uitvoerende (en meestal ook bekostigende) partij. Beter is om op een of andere manier, de regie en het initiatief bij de bekostigende partij neer te leggen. Dit werd opgemerkt door een vertegenwoordiger van het Energiebureau Overijssel, aan de hand van de Trapjeswijk, waar de gemeente slechts een ondersteunende rol had en de corporatie de kar trok.

Uit de interviews komt het belang van de juiste persoon op de juiste plek in de gemeentelijke organisatie sterk naar voren. Een sterke, gedreven energie ambtenaar kan het verschil maken. Dit is echter niet genoeg. In diverse gesprekken werd het belang van politieke en bestuurlijke steun voor een duidelijke inbreng van energie als thema in het totale plaatje bevestigd. Breda, Leeuwarden en Tilburg zijn positieve voorbeelden.

Helmond en Heerlen laten hier problemen zien. In Helmond is bij het maken van de deal tussen gemeente en ontwikkelaar over de ontwikkeling van Suytkade het convenant, dat door de B5 (de 5 grootste steden in Noord-Brabant) is gesloten, omzeilt. Daardoor werd het inbrengen van energiematregelen bij voorbaat al een heel lastige opgave. De energiecoördinator van de gemeente Heerlen kamt met haar management, die weinig met duurzame energie heeft. Ook de energie ambtenaar van Leiden moet vechten om Energie op de tafel te houden bij de invulling van het EWR Slachthuisterrein.

Positieve voorbeelden zijn Breda, waar de gemeenteraad haar steun heeft betuigd aan de gestelde EPL ambitie voor het Stationskwartier en Tilburg waar de gemeente met de corporaties en een energieleverancier een convenant heeft gesloten. In Leeuwarden is de wethouder, die aanvankelijk sceptisch was vanwege een slecht werkende warmtepomp in zijn eigen huis, omgedraaid tot een enthousiaste voorstander.

CORPORATIES / VASTGOED BELEGGERS

De rol van corporaties is wisselend. In Zwolle ontpopte zij zich tot een kartrekker. In Leeuwarden, veranderde de houding van de corporatie gedurende het proces van afwachtend en vasthoudend aan eerdere afspraken naar enthousiast, om vervolgens te veranderen in teleurgesteld, om ten slotte toch weer te veranderen in enthousiasme.

In Amsterdam was de corporatie volgend. Men had ook veel meer behoefte aan een uitvoeringsplan dat het eigen energiebeleid kon ondersteunen dan een oriënterend

onderzoek naar energie concepten, waarvan men van tevoren de uitslag al wist, naar men zei.

In Tilburg was de situatie weer anders. Daar was er sprake van een volgende corporatie die meelifte op de initiatieven van een, aanvankelijk enthousiaste, ontwikkelaar / bouwer. Hier gold een zekere lotsverbondenheid. Als het project van de ontwikkelaar niet haalbaar zou zijn, zou de corporatie ook afhaken.

In Heerlen heeft de gemeente te maken met een zich terugtrekkende commerciële belegger. Waar mogelijk verkoopt de belegger de woningen. De belegger in kwestie, windt daar ook geen doekjes om maar is wel bereid tot medewerking, mits het maar geen of hooguit weinig geld kost. Deze houding schept in ieder geval wel duidelijkheid, hetgeen door de gemeente gewaardeerd wordt, hoewel een constructieve houding wenselijk zou zijn.

Het bovengeschetste beeld laat duidelijk zien dat, daar waar een corporatie de rug er onder gaat zetten er ook actie ondernomen wordt. Dit zou Novem veel te zeggen moeten hebben. Een actieve werving die meer gericht is op corporaties en minder op gemeenten, zou haar vruchten af kunnen werpen.

ONTWIKKELAARS / BOUWERS

In Helmond heeft de ontwikkelaar zich weinig constructief opgesteld. Alles wat meerkosten oplevert, was niet realistisch en niet haalbaar. Duurzame energie kan, maar alleen als de klant het wil. Het schrijven van de energievisie was verspilde energie volgens de woordvoerder van de ontwikkelaar: 'We zijn er met de haren bij gesleept, in een proces waar wij geen behoefte aan hadden.'

In Tilburg ligt de situatie beduidend anders. Daar was de ontwikkelaar / bouwer enthousiast, liet op eigen kosten, onderzoek uitvoeren, maar haakte uiteindelijk toch af. De redenen hiervoor blijven enigszins mistig. De betrokken persoon vanuit de ontwikkelaar wilde er niet veel meer over zeggen. De ontwikkelaar vond het in ieder geval nogal tegenvallen dat de gemeente niet met geld over de brug kwam, om het project te subsidiëren of in ieder geval mede garant te staan voor de risico's. Er zijn aanwijzingen dat men intern de risico's te groot vond. Aangezien de ontwikkelaar nergens aan gebonden is, kon hij zich zonder (directe) consequenties uit het proces terugtrekken. Resultaat is echter wel dat de relatie met de gemeente averij heeft opgelopen.

ADVIESBUREAUS

Reacties op de inbreng van de adviesbureaus in de acht cases laten een wisselend beeld zien. In sommige interviews werd de rol van de adviseurs geduid als kundig, inhoudelijk goed. Er zijn echter ook kritische geluiden gehoord. Onvoldoende voorbereiding van bijeenkomsten, het sturen van junior consultants, daar waar een senior wenselijk is, het vergeten van materiaal op de presentatie te houden zijn enkele voorbeelden.

Positief punt dat tijdens een interview naar voren kwam, is dat een adviesbureau haar eigen optreden evalueerde bij een andere deelnemende partij. Uit die evaluatie bleek in dat geval dat het leiden van de bijeenkomsten voor verbetering vatbaar is.

Ook bleek uit de gevoerde gesprekken dat er meer behoefte is aan het leveren van maatwerk, waarbij dieper op de betrokken partijen, hun wensen en belangen wordt ingegaan. Sneller inzoomen op de opties die het best passen bij de locatie in plaats van het beschrijven van opties die het toch niet gaan halen werd ook als punt genoemd.

BEWONERS

In sommige gevallen is de medewerking van de bewoners cruciaal voor het verbeteren van de energetische situatie in een plangebied. Dat geldt niet alleen voor de bestaande bouw, maar soms ook voor de nieuwbouw zoals in Leiden, waar de gemeente de locatie voor het grootste deel wil volbouwen door middel van het aanbieden van de kavels aan individuele / particuliere bouwers. Voorlichting (internet, cd-roms, bijeenkomsten, bouwkeet op de locatie met informatie etc.) en regulering (opname van energie eisen in het programma van eisen, financiële prikkels, bijvoorbeeld door middel van de statiegeldregeling op de grondprijs) zijn dan zeer belangrijk, om een hoge EPC en EPL te behalen.

Nog lastiger echter is het om bewoners van bestaande woningen te bewegen om, meestal op eigen kosten, maatregelen te treffen. Ook corporaties hebben te maken met onbegrip, desinteresse en wantrouwen als het gaat om het realiseren van energiebesparende maatregelen. Het betrekken van bewoners in een het energie traject is geen technische maar een communicatieve exercitie. De vraag dient zich aan wanneer de bewoners het best in het proces betrokken kunnen worden.

Is het verstandig om ze mee te laten praten tijdens de ontwikkeling van de energievisie? Deze optie blijkt nauwelijks weerklank te vinden onder de geïnterviewden. Belangrijkste reden is het hoge technische gehalte van de Energievisie. De meerwaarde om ze bij het traject te betrekken is niet alleen voor de overige partijen, maar ook voor de bewoners zelf beperkt. Van de onderzochte Energievisie trajecten is er allen in Heerlen sprake geweest van actieve bewonersparticipatie. De coördinator energie en duurzaamheid van de gemeente Heerlen was uitgesproken positief over de bijdrage van de bewoners vereniging in de projectgroep. Ze fungeerden als een doorgeefluik naar de overige bewoners en zorgden voor verspreiding van informatie en voor draagvlak. Vanwege de complexiteit van de materie bleef hun inhoudelijke bijdrage beperkt, maar juist in de wijk Vrieheide waar meer dan 80% van de woningen particulier bezit is, was het motiveren van de bewoners essentieel. Inmiddels heeft er een actiedag plaatsgevonden, waarbij bewoners bij een Doe het zelf markt tegen gereduceerde prijzen, energiebesparend materiaal konden aanschaffen, om de energetische kwaliteit van hun huis een beetje op te schroeven. De volgende stap is het van de grond krijgen van een meer ingrijpende maatregelen, waarbij bewoners hun medewerking aan gevelrenovatie zullen moeten gaan geven. De drijvende kracht achter deze initiatieven is de coördinator energie en duurzaamheid van de gemeente Heerlen, die zonder dat haar management haar steunt, toch doorzet.

Parallel aan de totstandkoming van de energievisie een communicatietraject met de bewoners laten plaatsvinden is ook een optie. Bij de herstructurering van de Trapjeswijk in Zwolle is dit gebeurd. Naast een technisch persoon, zat er namens de corporatie ook iemand in de projectgroep die zich bezig hield met de communicatie met de bewoners. De bewoners waren tegen totale sloop en nieuwbouw van de wijk. Toen duidelijk werd dat er naar hen geluisterd werd en ruim de helft van de woningen behouden bleven, werd er meteen ook een EPA uitgevoerd waarbij de men met de bewoners in gesprek kon gaan en laten zien dat ze serieus genomen werden. Concrete woningmaatregelen kwamen zichtbaar voor bewoners aan de orde – alleen al doordat EPA-uitvoerders hun woningen kwamen opnemen. Er was veel openheid onder de bewoners en er was sprake van een goed samenspel tussen hen en de woningcorporatie.

Uit een krantenartikel, gedateerd op 4 mei 2004, bleek echter dat er nog steeds weerstand is als het gaat om de herstructureringsplannen voor de Trapjeswijk. De weerstand richt zich met name op de sociale gevolgen en het verdwijnen van groen in de wijk. Ingrepen in de energie infrastructuur wordt dus niet genoemd als pijnpunt, maar was wel onderdeel van hetzelfde communicatie traject. Ook een goed communicatie traject is dus geen garantie voor draagvlak onder bewoners.

4.4.2 Procesregie en –organisatie

Wie vervult doorgaans de regierol in een proces van het opstellen van een energievisie?

Tabel 4.1: Percepties van actoren over de vraag wie de regie had

Naam actor	Wie had de regie?
Amsterdam, Zeeburg, Oud Indische buurt	<ul style="list-style-type: none"> – Stadsdeel Zeeburg: Het stadsdeel procesmatig, W/E adviseurs inhoudelijk – Woningcorporatie de Dageraad: Het stadsdeel Zeeburg
Leiden, EWR Slachthuisterrein	<ul style="list-style-type: none"> – De gemeente: De gemeente
Zwolle, Holtenbroek, Trapjeswijk	<ul style="list-style-type: none"> – De gemeente: Het projectteam Holtenbroek (corporatie SWZ) – Energiebureau Overijssel: Corporatie SWZ – Corporatie SWZ: Adviesbureau DWA had regie, (bij aanvang proces waren de rollen niet duidelijk met elkaar afgesproken).
Leeuwarden, Achter den Hoven / Vegelin	<ul style="list-style-type: none"> – Gemeente: Corporatie Holding Friesland, samen met de gemeente. – Corporatie Holding Friesland: Corporatie had regie over het herstructureringsproces, afdeling energie van de gemeente was de grote aanjager voor de energievisie
Heerlen, Vrieheide	<ul style="list-style-type: none"> – De gemeente: De gemeente – Woningeigenaar Newomij: De gemeente
Breda, Stationskwartier	<ul style="list-style-type: none"> – De gemeente: De gemeente
Helmond, Suytkade / Annabuurt	<ul style="list-style-type: none"> – De gemeente: De gemeente – Projectontwikkelaar van Wijnen: Grondexploitatie maatschappij Suytkade had de algemene regie; wat betreft de energievisie heeft W/E adviseurs de kar getrokken. – Corporatie woCom: ?
Tilburg, Goirke-West	<ul style="list-style-type: none"> – De gemeente: De gemeente – Wonincorporatie Tiwos: Het initiatief kwam van Hurks, zij hadden de regie – Projectontwikkelaar Hurks: ?

In het overgrote merendeel van de gevallen bestaat er tussen de betrokken partijen geen gemeenschappelijk beeld wie de regierol feitelijk vervult en wie dit zou moeten vervullen. Opvallend is vooral dat de gemeente zichzelf doorgaans als regisseur opwerpt, terwijl de andere partijen dit niet zo zien.

Onduidelijk is tevens wat de regierol feitelijk inhoudt. Er is geen gemeenschappelijk beeld hoe het samenwerkingsproces tussen de diverse partijen georganiseerd moet worden.

4.4.3 De rol van Novem

Tijdens de interviews zijn er een aantal vragen gesteld over de rol van Novem in het proces. Er is gevraagd naar wat de inbreng was, welke ondersteuning Novem bood en ook of er punten van verbetering te noemen zijn. Tijdens het afnemen van de interviews is gepoogd scherp te zijn op wenselijke antwoorden, gezien het feit dat het van belang is voor de meeste partijen om een goede relatie met Novem te hebben en te houden.

Is de ondersteuning vanuit Novem intensief of extensief?

We hebben aan diverse partijen gevraagd hoe ze de ondersteuning vanuit Novem beoordelen, als intensief of extensief?

Tabel 4.2: Perceptie van actoren over de rol van Novem: intensief of extensief?

Naam actor	Extensief of Intensief ?
Amsterdam, Zeeburg, Oud Indische buurt	<ul style="list-style-type: none"> – Stadsdeel Zeeburg: Extensief, Novem betaalde de studie en hield een vinger aan de pols. – Woningcorporatie De Dageraad: Op momenten dat het nodig was intensief; vooral in het begin intensief, later extensief
Leiden, EWR Slachthuisterrein	<ul style="list-style-type: none"> – Gemeente: Begeleiding was extensief
Zwolle, Holtenbroek, Trapjeswijk	<ul style="list-style-type: none"> – Gemeente: Begeleiding was extensief – Woningcorporatie SWZ: Extensief – Energiebureau Overijssel: Goed gedoseerd, op juiste momenten werden de touwtjes aangehaald.
Leeuwarden, Achter den Hoven / Vegelin	<ul style="list-style-type: none"> – Gemeente: Extensief, intensieve bemoeienis was in dit traject ook niet echt nodig, maar is soms wel broodnodig. – Corporatie Holding Friesland: Ze financierden de energievisie. Geïnterviewde wist zich niet veel meer van Novem's rol te herinneren.
Heerlen, Vrieheide	<ul style="list-style-type: none"> – Gemeente: In het begin was Novem intensief betrokken, daarna extensief. – Woningeigenaar Newomij: Extensief, het meeste werk werd door het adviesbureau gedaan.
Breda, Stationskwartier	-
Helmond, Suytkade / Annabuurt	<ul style="list-style-type: none"> – Gemeente: Begeleiding was intensief – Projectontwikkelaar Van Wijnen: - – Woningcorporatie woCom: ?
Tilburg, Goirke-West	<ul style="list-style-type: none"> – Gemeente: Begeleiding was intensief – Woningcorporatie Tiwos: Extensief, deels ook omdat Hurks ook een onderzoek liet doen. – Hurks bouw: -

De meeste partijen nemen een extensieve rol vanuit Novem waar. Dit heeft doorgaans geen negatieve lading. In de meeste gevallen vinden betrokken partijen deze rol ook op zijn plaats.

Wat is de rol van Novem in de diverse processtappen?

Waaruit bestaat deze ondersteuning vanuit Novem? Wat nemen de diverse partijen waar. Aan de hand van een aantal trefwoorden vatten we dit samen.

AMSTERDAM

- Bij de opdrachtverlening is Novem erg betrokken geweest.
- Bij elk document is er wel commentaar vanuit Novem gekomen.
- De rol van Novem is voldoende en adequaat.
- Ze hebben mogelijkheden in subsidies aangegeven.
- Vanuit Novem is aangegeven hoe een en ander opzet en welke bureaus je kan benaderen. Novem heeft partijen bij elkaar gebracht.
- Novem gaf adviezen om zaken te versnellen.

LEIDEN

- Novem heeft als procesondersteunen en faciliteerde op de achtergrond een rol gespeeld.

ZWOLLE

- De Novemadviseur kent het klappen van de zweep goed. Hij weet wanneer hij gas moet minderen en wanneer hij moet prikkelen.
- Vanuit Novem krijg je heel snel een antwoord als er een vraag is.
- De Novemadviseur brengt ook een breder perspectief in: ‘Trek het eens wat breder dan die Trapjeswijk. Kun je de school er ook bij betrekken?’, bijvoorbeeld.
- De rol van Novem was goed. Zij brachten heel duidelijk kennis en toepassingsmogelijkheden in.

LEEWARDEN

- Novem financierden de energievisie. Verder kon woordvoerder zich weinig meer van hun rol herinneren.
- Belangrijk dat ze er waren. Inhoudelijk niet 100% noodzakelijk. Meer belangrijk dat ze het volgden en daarmee energie als belangrijk aspect naar voren bracht.

HEERLEN

- De eerste fase waren zij activerend, vervolgens stimulator van andere partijen (‘Novem zit er bij, dan is het goed’).
- Ze waren brug tussen gemeente en Vrom landelijk.
- Geen negatieve opmerkingen. Er is niets opgevallen, wat voor verbetering vatbaar zou zijn.

BREDA

- Inbreng van kennis.
- Klankbord en gesprekspartner voor de gemeente. Novem als morele en inhoudelijke steun.

HELMOND

- Novem was animator en aanjager.

TILBURG

- Novem was informierend, kataliserend en gaf goede ondersteuning . Ze zijn compleet in het aangeven van subsidiemogelijkheden .
- Wanneer de ambities onder druk kwamen te staan, kwamen ze met oplossingen.
- Novem beoordeelde rapport van bureau. Er was verschil in benaderingswijze. Het leverde dubbel werk op. Onduidelijk bleef wie gelijk had: het bureau of Novem?

In welke mate en op welke wijze droeg Novem bij aan de regie op het proces?

In het overgrote merendeel van de acht energiestudies droeg Novem in de ogen van direct betrokkenen niet of nauwelijks bij aan de regie op het proces.

Welke ondersteuning vanuit Novem heeft toegevoegde waarde en wordt als zodanig door de betrokken partijen gewaardeerd?

Volgens diverse betrokken partijen heeft Novem de volgende toegevoegde waarde in het proces:

- 1 De financiering van het onderzoek.
- 2 Het 'er zijn' en het verschaffen van legitimatie.
- 3 Kennis van subsidiemogelijkheden.
- 4 Kennis van nieuwe ontwikkelingen en actuele kennis van stand van zaken.

Volgens een beperkt aantal betrokken partijen heeft Novem geen toegevoegde waarde in het proces. Dit heeft deels te maken met een negatieve waardering van het instrument van energievisie en deels met het bieden van overlap of dubbelwerk ten opzichte van het betrokken adviesbureau.

Waarin kan de ondersteuning vanuit Novem worden verbeterd – mede vanuit het perspectief van de betrokken partijen?

Volgens ongeveer de helft van de geïnterviewde betrokken partijen was de rol van Novem goed en konden zij geen verdere verbeteringen noemen. De overigen noemden een of meer punten voor verbetering. We vatten deze kort samen.

- 1 Meer ondersteuning van het proces: organisatie en regie.
- 2 Ook ondersteuning in het vervolproces na het opstellen van de energievisie, met name in die projecten waarbij tijdens het proces duidelijk wordt dat het een heel lastig uitvoeringstraject zal worden, zoals Heerlen bijvoorbeeld.
- 3 Het aanbieden van gestandaardiseerde kennis ('fact sheets')
- 4 Gegeven de bekostiging vanuit Novem: een zwaardere rol in het proces.
- 5 Meer aandacht voor en communicatie over kwaliteit, comfort en binnenkwaliteit als parallel belang aan energie.
- 6 Meer kritische begeleiding van de uitvoerende bureaus. Een vertegenwoordiger van een gemeente verwoordde dit als volgt: 'Novem zou kritisch met de adviseurs om tafel moeten gaan zitten. Sluiten hun producten wel aan? Willen we dit wel? Ze blijven teveel hun eigen weg volgen. Nogal eens komen we ook slecht voorbereide presentaties tegen'.
- 7 Op enigerlei wijze partijen vanaf het begin meer committeren aan een bepaalde agenda 'zonder dubbele agenda'.
- 8 Voor de aanvang van het proces scherper de behoeften en verwachtingen van deelnemende partijen in kaart brengen en daar de inhoud van het proces op afstemmen. Een van de corporaties gaf aan: 'Wat er in de energievisie staat, wisten we eigenlijk allemaal al. We zouden meer gehad hebben aan ondersteuning van de uitvoering. Hoe organiseer je het verkrijgen van draagvlak onder bewoners bijvoorbeeld'.

4.4.4 Overige voorwaarden

Zonder dat dit systematisch en binnen de beperkte opzet van dit onderzoek afdoende is onderzocht, komen een aantal overige voorwaarden aan de orde die door kunnen werken op de resultaten van de energievisie. We noemen de volgende voorwaarden:

- 1 Het beschikbaar zijn van financiële ondersteuning / subsidieregelingen.
- 2 De zekerheid op financiële ondersteuning / subsidies. Blijven bestaande regelingen in de toekomst intact als ik nu een beslissing?
- 3 Ontbreken van integrale huurprijs (inclusief energiekosten) in relatie tot huursubsidie. Energiemaatregelen leiden tot hogere kosten voor corporaties, zonder dat de mogelijkheid er is om dat terug te verdienen door middel van een hogere huur.
- 4 Onzekerheid over de gevolgen van de liberalisering van de energiemarkt en daardoor terughoudende rol van energieleveranciers. Enerzijds is men overal in geïnteresseerd en wil men altijd wel praten, maar als het om nemen van risico's gaat, zijn energiebedrijven voorzichtig.
- 5 Gebrek aan wettelijke kaders, die er voor zorgen dat een energievisie en de maatregelen die er in voorgesteld worden geen vrijblijvende zaken meer zijn.

Bijlage 1: Overzicht Projectprogramma – type bouw

Plaatsnaam	Naam plangebied	Woningbouw of gemengde bouw	woning renov.	woning nieuwb.	kantoor renov.	Kantoor nieuwb.	winkel renov.	winkel nieuwb.	school renov.	school nieuwb.	overig / ?
Rosmalen	Centrum	Gemengd	1	1	0	0	1	1	0	0	0
Eindhoven	Drentsdorp	Woningbouw	1	1	0	0	0	0	0	0	0
Deventer	Keizerslanden	Gemengd	1	1	0	0	1	1	0	0	1
Leidschendam	De Prinsenhof	Gemengd	1	0	0	0	0	0	0	1	0
Meppel	Haveltermade	Gemengd	1	1	0	0	0	1	0	1	0
Amsterdam Noord	Herstructurering	Gemengd	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Weesp	Hogewey	Woningbouw	1	1	0	0	0	0	0	0	0
Leeuwarden	Achter den Hoven/Vegelin	Woningbouw	1	1	0	0	0	0	0	0	0
Apeldoorn	Tannhauser& Anklaar	Gemengd	0	1	0	0	1	0	0	0	1
Rotterdam	Cité-project	Gemengd	0	1	0	1	0	1	1	1	0
Schiedam	Schieveste	Gemengd	0	1	0	1	0	1	0	0	1
Leiden	EWR/Slachthuissterrein	Woningbouw	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Utrecht	Ondiep	Woningbouw	1	1	0	0	0	0	0	0	0
Amstelveen	Bovenkerk	Woningbouw	1	1	0	0	0	0	0	0	0
Hengelo	totaal+2 locaties	Woningbouw	1	1	0	0	0	0	0	0	0
Eindhoven	Park Strijp	Gemengd	0	1	0	1	0	0	0	0	0
Amsterdam	Zeeburg	Woningbouw	1	1	0	0	0	0	0	0	0
Breda	Stationskwartier	Gemengd	0	1	0	1	0	1	0	1	1
Hilversum	Liebergen overkoepelend	Woningbouw	1	1	0	0	0	0	0	0	0
Bergen op Zoom	Fort zeekant	Gemengd	1	1	0	0	0	0	0	0	1
Helmond	Centrum	Gemengd	1	1	0	0	0	0	0	0	1
Heerlen	Vrieheide	Gemengd	1	1	0	0	0	0	1	0	0
Helmond	Suytkade / St. Annabuurt	Gemengd	1	1	0	1	0	1	0	0	1
Vlaardingen	Babberspolder	Woningbouw	1	1	0	0	0	0	0	0	0
Nijmegen	Dobbelmanterrein	Gemengd	0	1	0	0	0	0	0	0	1
Epe	De Klarbeek	Gemengd	0	1	0	1	0	0	0	0	0
Tilburg	Goirke-West	Gemengd	1	1	0	0	0	0	0	0	1
Roosendaal	Kalsdonk	Woningbouw	1	1	0	0	0	0	0	0	0

PARTNERS+PRÖPPER

Bestuurskundig onderzoek en advies

Plaatsnaam	Naam plangebied	Woningbouw of gemengde bouw	woning renov.	woning nieuwb.	kantoor renov.	Kantoor nieuwb.	winkel renov.	winkel nieuwb.	school renov.	school nieuwb.	overig /?
Zwolle	Holtenbroek	Woningbouw	1	1	0	0	0	0	0	0	0
Delfzijl	Noord	Gemengd	0	1	0	0	0	1	0	1	1

Bijlage 2: Oriënterende of besluitvormingsgerichte energiestudies

Plaatsnaam	Naam plangebied	Oriënterend of besluitvormingsgericht
Rosmalen	Centrum	Besluitvormingsgericht
Eindhoven	Drentsdorp	Besluitvormingsgericht
Deventer	Keizerslanden	Oriënterend
Leidschendam	De Prinsenhof	Besluitvormingsgericht
Meppel	Haveltermade	Oriënterend
Amsterdam Noord	Herstructurering	Oriënterend
Weesp	Hogewey	Besluitvormingsgericht
Leeuwarden	Achter den Hoven/Vegelin	Besluitvormingsgericht
Apeldoorn	Tannhauser& Anklaar	Besluitvormingsgericht
Rotterdam	Cité-project	Besluitvormingsgericht
Schiedam	Schieveste	Besluitvormingsgericht
Leiden	EWR/Slachthuisterrein	Besluitvormingsgericht
Utrecht	Ondiep	Besluitvormingsgericht
Amstelveen	Bovenkerk	Besluitvormingsgericht
Hengelo	totaal+2 locaties	Oriënterend
Eindhoven	Park Strijp	Besluitvormingsgericht
Amsterdam	Zeeburg	Besluitvormingsgericht
Breda	Stationskwartier	Besluitvormingsgericht
Hilversum	Liebergen overkoepelend	Besluitvormingsgericht
Bergen op Zoom	Fort zeekant	Besluitvormingsgericht
Helmond	Centrum	Besluitvormingsgericht
Heerlen	Vrieheide	Besluitvormingsgericht
Helmond	Suytkade / St. Annabuurt	Besluitvormingsgericht
Vlaardingen	Babberspolder	Oriënterend
Nijmegen	Dobbelmandterrein	Besluitvormingsgericht
Epe	De Klaarbeek	Besluitvormingsgericht
Tilburg	Goirke-West	Besluitvormingsgericht
Roosendaal	Kalsdonk	Besluitvormingsgericht
Zwolle	Holtbroek	Besluitvormingsgericht
Delfzijl	Noord	Besluitvormingsgericht

Bijlage 3: De timing van de energiestudies

Plaatsnaam	Naam plangebied	Adequate timing	Timing niet adequaat	?	Toelichting
Rosmalen	Centrum	1	0	0	Tijdigheid blijkt uit opmerkingen pagina 7
Eindhoven	Drentsdorp	1	0	0	Summiere procesinformatie, maar corporatie en gemeente zijn de beslissende partijen en ze zijn on speaking terms over de ambitie
Deventer	Keizerslanden	1	0	0	De studie is orienterend en vraagt om deelsluitwerking 9 (pagina 51)
Leidschendam	De Prinsenhof	1	0	0	De visie verhaalt vrij uitgebreid over een gezamenlijke visievorming
Meppel	Haveltermade	0	1	0	De energievisie is erg laat: contracten met realiserende partijen zijn al afgesloten (pagina 9)
Amsterdam Noord	Herstructurering	1	0	0	De studie is orienterend en vraagt om deelsluitwerking 9 (pagina 51)
Weesp	Hogewey	1	0	0	De studie is in een vroeg stadium, in overleg binnen een projectgroep tot stand gekomen.
Leeuwarden	Achter den Hoven/Vegelin	0	1	0	Er waren al afspraken met de corporatie, waardoor de gemeente de klimaanota eisen niet kan doen gelden. Desondanks is de corporatie constructief
Apeldoorn	Tannhauser& Anklaar	1	0	0	In de visie worden geen indicatoren gegeven dat de timing niet tijdig zou zijn.
Rotterdam	Cité-project	1	0	0	De visie laat een overzichtelijke proces planning zien
Schiedam	Schieveste	1	0	0	De timing is op zich goed; voorafgaand aan het besluitvormingsproces; er is helaas alleen een CO2 reductie ambitie en geen EPL ambitie
Leiden	EWR/Slachthuissterrein	1	0	0	De gemeente heeft zelf de regie in de ontwikkeling van de locatie
Utrecht	Ondiep	1	0	0	De gemeente en de betrokken corporatie zijn met elkaar in overleg over de na te streven ambitie
Amstelveen	Bovenkerk	1	0	0	De ambities zijn al door de gemeente en de corporaties met elkaar besproken. De genoemde ambitie is de inzet.
Hengelo	totaal+2 locaties	0	0	1	De studie is een orienterende studie voor heel Hengelo; voor de ene wijk zal de timing beter zijn dan voor de ander
Eindhoven	Park Strijp	1	0	0	In het masterplan voor deze inbreidingslocatie is de EPL vastgelegd.
Amsterdam	Zeeburg	1	0	0	Het stadsdeel en de Dageraad hebben voor de Oude Indische buurt een gezamenlijke aanpak op meerdere fronten in gang gezet.
Breda	Stationskwartier	0	1	0	Op zich is de timing goed, alleen procesmatig zijn er problemen; de gemeente en NS vastgoed hebben geen overeenstemming over de ambitie
Hilversum	Liebergen overkoepelend	1	0	0	2 gebieden worden hier samengenomen zodat ze elkaar kunnen compenseren in de ambitie. Dit is wenselijk vanuit monumentenzorg oogpunt
Bergen op Zoom	Fort zeekant	0	1	0	Voor een groot deel van de nieuwbouw is al bouwvergunning aangevraagd waardoor een

Plaatsnaam	Naam plangebied	Adequate timing	Timing niet adequaat	?	Toelichting
					hoge EPL niet meer gehaald kan worden.
Helmond	Centrum	1	0	0	De visie is de basis waarop de belanghebbende partijen keuzes gaan maken (ze moeten nog gemaakt worden dus).
Heerlen	Vrieheide	0	1	0	Niet adequaat, omdat de gemeente graag de wijk wil verbeteren, terwijl de beleggingsmaatschappij daar weinig mee heeft; Zij heeft de afgelopen jaren juist zo veel mogelijk huizen verkocht. De wijk had beter jaren geleden al aangepakt kunnen worden.
Helmond	Suytkade / St. Annabuurt	1	0	0	Pagina 11: De gemeente Helmond heeft het proces begeleid en heeft hiertoe partijen met elkaar in contact gebracht. In een positief klimaat hebben de partijen de energetische doelstellingen en mogelijkheden kunnen bespreken, hetgeen heeft geresulteerd in een optimale visie op energievoorziening
Vlaardingen	Babberspolder	1	0	0	Woningcorporatie Waterweg wonen bezit bijna alle woningen in het gebied en bezint zich samen met de gemeente op de mogelijkheden voor een optimale energie infrastructuur en de in te zetten energie ambitie. (samenvatting, p II)
Nijmegen	Dobbelmandterrein	1	0	0	De energievisie laat zien dat er nog veel mogelijk is, ook wat betreft de marktpartijen.
Epe	De Klarbeek	1	0	0	In de projectgroep is er overeenstemming over de duurzame uitstraling van het project; in het kader daarvan is de energievisie opgesteld alvorens tot verdere planuitwerking over te gaan.
Tilburg	Goirke-West	1	0	0	Pagina 2: Keuzes voor de invulling van de genoemde ambities moeten op korte termijn worden gemaakt. De energievisie vormt hiervoor de eerste stap.
Roosendaal	Kalsdonk	0	0	1	Pagina 15: De gemeente Roosendaal en woningcorporatie Arwon zijn al actief met het uitvoeren van renovatie- en nieuwbouwprojecten in de wijk. Deze energievisie zal dan ook aansluiten op deze lopende projecten en de projecten die in de periode tot het jaar 2020 op stapel staan.
Zwolle	Holtenbroek	1	0	0	De betrokken partijen nemen in het kader van de herstructurering van de wijk de energieprestatie ook tijdig mee. Er bestaat een duidelijke procesplanning
Delfzijl	Noord	0	1	0	De contractvorming met ontwikkelaars en bouwers heeft al plaatsgevonden. De gemeente had geen klimaatvisie waardoor geen extra normen zijn gesteld. Uit een workshop bleek dat bouwers weinig voelen voor extra energie maatregelen die niet duidelijk meerwaarde hebben.

Bijlage 4: Streefdoelen: geambieerde en haalbare EPL-waarden

Plaatsnaam	Naam plangebied	Ambitie (EPL)	Haalbare EPL	Vershil	Verklaring
Rosmalen	Centrum	?	?	0+	Wordt niet genoemd; wel de doelstelling van 25% CO ₂ reductie, die haalbaar bleek
Eindhoven	Drentsdorp	7,0 nieuw 6,0 best.	7,0 nieuw 6,2 best.	0,2	De ambitie blijkt haalbaar bij gebruik van de STEG installatie. Is dit niet mogelijk, dan blijft de ambitie iets onder de norm
Deventer	Keizerslanden	6	7	1	Een EPL van 7,0 is haalbaar. (pagina 1), maar ook nodig, vanwege de lange periode waarin wordt vooruitgeblikt
Leidschendam	De Prinsenhof	5,1	5,1+	0+	Hoop op hogere energiebesparing; onderzoek naar duurzame energievoorzieningen. (pagina 5). Haalbaarheid moet blijken uit het vervolg van het proces.
Meppel	Haveltermade	6	?		De gemeente wil anticiperen op eventuele aanscherping van de wettelijke normen in de komende 10 jaar maar is vaag in het stellen van duidelijke EPL ambities
Amsterdam Noord	Herstructurering	?	?		Het stadsdeel heeft gevraagd of een CO ₂ reductie van 50% haalbaar is. Dit blijkt alleen mogelijk indien het hele gebied op het warmtenet wordt aangesloten
Weesp	Hogewey	?	6,0 tot 7,2		Streefniveau gemeente: 0,8 EPC voor de nieuwbouw en CO ₂ reductie van 20% in de bestaande bouw. De uiteindelijk haalbare EPL hangt af van de verhouding nieuwbouw / renovatie. (pag. 8)
Leeuwarden	Achter den Hoven/Vegelin	?	6 tot 7,4		De gemeente kan obv de klimaatnota geen eisen stellen i.v.m. eerder gemaakte afspraken en wil in een samenwerkingsovereenkomst afspraken vastleggen.
Apeldoorn	Tannhauser& Anklaar	9,9 nieuw ? best.	9,9 tann, 7,1 - 7,5 anklaar	0	De gemeente streeft voor nieuwbouwlocaties een EPL van 9,9 na. Voor herstructureringsgebieden liggen de ambities echter nog niet vast.
Rotterdam	Cité-project	?	?		Er wordt niet met de EPL gewerkt. Wel worden op pagina 8 in paragraaf 4.2 een aantal Ambitieniveau punten beschreven, welke verder zijn uitgewerkt in de visie.
Schiedam	Schieveste	?	7,0+		Pagina 41: het zinvol is de mogelijkheden voor de realisatie van warmtelevering, gekoppeld aan een hoge energieambitie (30% CO ₂ -reductie) te onderzoeken
Leiden	EWR/Slachthuissterrein	7	7 +	0+	De gemeente heeft zelf de touwtjes in handen bij de ontwikkeling van de locatie en heeft dus ook alle grip op de

Plaatsnaam	Naam plangebied	Ambitie (EPL)	Haalbare EPL	Vershil	Verklaring
					energie ambitie
Utrecht	Ondiep	?	6,7 - 7	0+	De gemeente wil in 2007 voor de stad op een CO ₂ uitstoot zitten van het niveau van 2002. Dit is ambitieus. Met de warmte optie kan deze ambitie gehaald worden.
Amstelveen	Bovenkerk	7,5 nieuw 7 best.	7,5 nieuw 7 best.	0+	De ambities zijn al door de gemeente en de corporaties met elkaar besproken. De genoemde ambitie is de inzet.
Hengelo	totaal+2 locaties	6,0 best.	?		Of 6 EPL haalbaar is, valt niet te zeggen op basis van alleen deze visie. De gemeente is daarin afhankelijk van corporaties en individuele huiseigenaren. Minimaal 6,0 zal een zware dobber zijn.
Eindhoven	Park Strijp	7	7+	0+	In de visie spoort het adviesbureau de projectgroep aan de EPL te verhogen omdat er unieke kansen voor aanwezig zijn in het gebied
Amsterdam	Zeeburg	6	5,8 max	0,2 -	Nauwelijks brongerichte maatregelen mogelijk en een keur aan eigenaren moeten meewerken om de ambitie te halen
Breda	Stationskwartier	7,3	7,3+	0+	De ambitie is technisch haalbaar en financieel binnen proporties. De hoofdrolspelers: NS vastgoed en de gemeente hebben echter nog geen overeenstemming hierover.
Hilversum	Liebergen overkoepelend	6,5	6,5 - 6,7	0+	Deze visie voegt 2 gebieden samen, zodat er meer mogelijkheden zijn om de gewenste energie ambitie te halen.
Bergen op Zoom	Fort zeekant	6 - 6,5	5,5	0,5 tot 1 -	Reden: te hoge percentage bestaande bouw. Relevante andere reden: voor een groot deel van de nieuwbouw is al bouwvergunning aangevraagd waardoor een hoge EPL niet meer gehaald kan worden.
Helmond	Centrum	7,0 nieuw 6,0 best.	ambitie is haalbaar		Technisch zijn de normen haalbaar, financieel tegen beperkte meerkosten ook. De keuze wordt bij de beslissende partijen gelegd.
Heerlen	Vrieheide	8,0 nieuw 6,0 best.	moeilijk haalbaar		Haalbaarheid staat onder druk, vanwege de hoge versnippering van de eigendomsverhoudingen, de lage financiële draagkracht van de buurt en de matige belangstelling van de in het gebied aanwezige belegger.
Helmond	Suytkade / St. Annabuurt	7 nieuw	6+		Voor de nieuwbouw is al een ontwikkelende aannemer betrokken, zodat overleg / onderhandeling noodzakelijk is. Voor bestaande bouw wordt 40% energiebesparing bij renovatie en

Plaatsnaam	Naam plangebied	Ambitie (EPL)	Haalbare EPL	Vershil	Verklaring
					25% bij planmatig onderhoud nagestreefd.
Vlaardingen	Babberspolder	?	7,5		De visie geeft aan dat een EPL van 7,5 zowel technisch als financieel haalbaar is (pagina II samenvatting).
Nijmegen	Dobbelmandterrein		6,6 tot 8		Tussen de gemeente en de ontwikkelende partijen zijn geen kwantitatieve afspraken over de energieambities in het plangebied gemaakt (pagina 2).
Epe	De Klaarbeek	7	7		Het ambitieniveau blijft gehandhaafd. De conclusie is dat de norm op een rendabele wijze gehaald kan worden. (pagina 11)
Tilburg	Goirke-West	7,0 nieuw 6,0 best.	6,7		De ambitie wordt gehaald. Voor het hele projectgebied waarbinnen nieuwbouw en renovatie plaatsvindt.
Roosendaal	Kalsdonk	6	6 -	0 -	De ambitie blijft gehandhaafd in de visie, hoewel aangegeven wordt dat door acties van alleen de eigenaren van de huurwoningen (de corporaties) de EPL niet verder dan 5,0 zal kunnen stijgen (pagina 9).
Zwolle	Holtenbroek	6	?		De mate waarin de ambitie gehaald of overstegen wordt is afhankelijk van het percentage nieuwe woningen dat gebouwd wordt. Dit is niet zeker omdat de bewoners geen nieuwbouw wensen.
Delfzijl	Noord	6	6 - 8,2	0 tot 2,2 +	De mate waarin de wettelijke norm voor nieuwbouw van 6 overtroffen wordt is afhankelijk van de goede wil van de bouwers en de haalbaarheid en keuze van duurzame energiebronnen.

Bijlage 5: Energieconcepten

Plaatsnaam	Naam plangebied	Overzicht van voorgestelde bronmaatregelen	accent op bronmaatregelen	accent op reductie energiegebruik
Rosmalen	Centrum	1. Gas / elektriciteit 2. Warmte / elektriciteit	0 1	1 0
Eindhoven	Drentsdorp	Stadsverwarming Combi-warmtepomp of Kleinschalige Collectieve Warmteopwekking Maximaal individuele maatregelen	1 1 0	0 0 1
Deventer	Keizerslanden	1a. Nieuwbouw; warmtepomp en biomassa als opties 1b. Bestaande bouw; handhaving gas / elektriciteit	1 0	0 1
Leidschendam	De Prinsenhof	Basisconcept; geen bronmaatregelen Warmtepompen of zonne energie (concept 2-6) Biomassa (concept 7, 8)	0 1 1	1 0 0
Meppel	Haveltermade	1a. Deel bestaande bouw; geen bron maatregelen 1b. Overige bestaande bouw; geen maatregelen 1c. Nieuwbouw; gasconcepten	0 0 0	1 0 1
Amsterdam Noord	Herstructurering	Gas tot 2010 Korte termijn tot 2010; deels all electric Warmteoptie (stadsverwarming) tot 2010 Na 2030; waterstof gas of synthetisch gas	0 1 1 1	1 0 0 0
Weesp	Hogewey	Woninggebonden maatregelen, conventionele energie Collectieve warmtepomp op duurzame elektriciteit WKK op bio olie, met ketel op bio olie als tijdelijke oplossing	0 1 1	1 0 0
Leeuwarden	Achter den Hoven/Vegelin	Bestaande bouw zonder bronmaatregelen bestaande bouw, zonneboilers Nieuwbouw gasconcepten Nieuwbouw warmtepompen en restwarmte Atoglas	0 1 0 1	1 1 1 1
Apeldoorn	Tannhauser& Anklaar	Referentie; gas Distributie van warmte vans de Ecofactorij Zonneboiler met hulpwarmtekotel op gas Warmtepomp met als bron een aquifer	0 1 1 1	1 1 1 1
Rotterdam	Cité-project	Gas / elektriciteit Warmte / elektriciteit met gasgestookte warmtepomp	0 1	1 1

Plaatsnaam	Naam plangebied	Overzicht van voorgestelde bronmaatregelen	accent op bronmaatregelen	accent op reductie energiegebruik
		Warmte / elektr. met elektrische warmtepomp All electric	1 1	1 1
Schiedam	Schieveste	Gasinfrastructuur Elektrische warmtepomp Warmtekrachtkoppeling op bio-olie	0 1 1	1 0 0
Leiden	EWR/Slachthuisterrein	Individuele maatregelen; PV cellen, zongerichte bouw Gasaansluiting Aansluiting op collectief warmte net E-on centrale	1 0 1	1 1 1
Utrecht	Ondiep	1a. Bestaande bouw met HR ketel, gas 1b. Nieuwbouw; HR combiketels gas en evt. zonneboilers, kleinsch. warmte 2a. Bestaande bouw; stadsverwarming of warmtepomp / wkk 2b. Nieuwbouw; stadsverwarming of warmtepomp / wkk	0 0 1 1	1 1 1 1
Amstelveen	Bovenkerk	Warmtepomp Warmtekrachtkoppeling op bio olie	1 1	1 1
Hengelo	totaal+2 locaties	1. bij renovatie plaatsen van HR ketels en evt. zonneboilers	0	1
Eindhoven	Park Strijp	warmtelevering WKC van Essent inzet van op terrein aanwezige verbrandingsoven decentrale warmtelevering collectieve warmtepomp op bio olie innovatie; gebruik van aanwezige waterstofnet	1 1 1 1	0 0 0 0
Amsterdam	Zeeburg	waar mogelijk toepassing HR ketels en zonneboilers warmtepompen	0 1	1 0
Breda	Stationskwartier	gasconcept gemeenschappelijke warmtepompen	0 1	1 1
Hilversum	Liebergen overkoepelend	tot EPL 6,7: gas / elektriciteit boven EPL 6,7: decentrale warmtepompen / duurzame elektriciteit	0 1	1 0
Bergen op Zoom	Fort zeekant	gas elektriciteit 2a. bestaande bouw zonne energie projecten vrijwillig 2b. waar nog mogelijk collectieve warmtepompen	0 0 1	1 1 0
Helmond	Centrum	1a. bestaande bouw; handhaving gas / elektriciteit 1b. Nieuwbouw; gas / elektriciteit	0 0	1 1

Plaatsnaam	Naam plangebied	Overzicht van voorgestelde bronmaatregelen	accent op bronmaatregelen	accent op reductie energiegebruik
		2a. bestaande bouw; extra zonneboiler 2b. nieuwbouw; warmtepomp	0 1	1 0
Heerlen	Vrieheide	individuele uitvoering minimaal: handhaving gas / elektriciteit individuele uitvoering optimaal: zonne opties PV en boiler collectieve uitvoering optimaal: handhaving gas / elektriciteit collectieve uitvoering duurzaam; collectieve warmtepomp	0 1 0 1	1 1 1 1
Helmond	Suytkade / St. Annabuurt	1a. bestaande bouw zonder bronmaatregelen 1b. nieuwbouw warmtelevering door middel van warmtepompen	0 1	1 0
Vlaardingen	Babberspolder	1a. bestaande bouw; renovatie 10 jaar uitstellen; gas/ elektrisch handh. 1b. nieuwbouw; collectieve warmtepompen	0 1	0 0
Nijmegen	Dobbelmandterrein	beperkte energie ambitie (6,6 EPL): gas / elektriciteit streefniveau EPL 6,6 tot 7,4: warmtepompen op duurzame elektr. streefniveau EPL 8,0: warmtelevering met ketel op bio olie	0 1 1	1 0 0
Epe	De Klarbeek	Gas / elektriciteit Aanvullend; klein collectieve energiesystemen	0 1	1 1
Tilburg	Goirke-West	bestaande bouw; gas elektriciteit bestaande bouw collectieve warmtepomp nieuwbouw: gas / elektriciteit nieuwbouw; collectieve warmtepomp	0 1 0 1	1 0 1 0
Roosendaal	Kalsdonk	1 gas / elektriciteit 2. collectieve warmtepompen	0 1	1 1
Zwolle	Holtenbroek	1a. renovatie: gas / elektriciteit 1b. vervangende nieuwbouw: gas / elektrisch 2. collectief energiesysteem voor de wijk is een relevante optie	0 0 1	1 1 1
Delfzijl	Noord	gas / elektriciteit biomassa	0 1	0 0

Bijlage 6: Partijen en hun rol in het proces

Gemeente	Locatie	Lid projectgroep: Regisseur	Lid projectgroep: direct betrokkenen	Gehoorde of geconsulteerde belanghebbende	Niet gehoorde belanghebbende
Rosmalen	Centrum	?	-Gemeente -Adviesbureau -Novem -Ontwikkelaar(s) / bouwer(s) / financier(s) -woningcorporatie	?	-Energie leverancier(s) -huurders -Individuele pand eigenaars (van woningen, winkels) -Particuliere verhuurder(s)
Eindhoven	Drentsdorp	?	-Gemeente -Adviesbureau -Novem -Woningcorporatie	?	-Energieleverancier(s) -huurders -Individuele pand eigenaars (van woningen, winkels) -Particuliere verhuurder(s) -Ontwikkelaar(s) / bouwer(s) / financier(s)
Deventer	Keizerslanden	De gemeente wordt deze rol toegeschoven in de visie	-Gemeente -Adviesbureau -Novem -woningcorporaties	-huurders -Individuele pand eigenaars (van woningen, winkels) (Ze zijn betrokken bij de ontwikkeling van de ontwikkelingsvisie voor de wijk, waar ook de energievisie deel van uitmaakt)	-Energieleverancier(s) -Particuliere verhuurder(s) -Ontwikkelaar(s) / bouwer(s) / financier(s)
Leidschendam	De Prinsenhof	Het proces om tot de energie visie te komen werd door het	-Gemeente -Adviesbureau -Novem -woningcorporaties	-Particuliere verhuurder(s) (investeringsmaatschappijen) Tijdens een workshop speelde	-Energieleverancier(s) -huurders -Individuele pand eigenaars (van woningen, winkels)

Gemeente	Locatie	Lid projectgroep: Regisseur	Lid projectgroep: direct betrokkenen	Gehoorde of geconsulteerde belanghebbende	Niet gehoorde belanghebbende
		adviesbureau geregisseerd.		iemand de rol van bewoner. Bewoners zelf waren echter niet aanwezig.	-Ontwikkelaar(s) / bouwer(s) / financier(s)
Meppel	Haveltermade	?	-Gemeente -Adviesbureau -Novem -woningcorporatie (Stichting Welzijn Meppel)	?	-Energieleverancier(s) -huurders -Individuele pand eigenaars (van woningen, winkels) -Particuliere verhuurder(s) -Ontwikkelaar(s) / bouwer(s) / financier(s) (zijn al afspraken mee gemaakt)
Amsterdam Noord	Herstructurering	I.v.m. het oriënterende karakter van de studie is er geen sprake van een regiefunctie	-Gemeente -Adviesbureau -Novem	-energieleverancier	-huurders -Individuele pand eigenaars (van woningen, winkels) -particuliere verhuurder(s) -ontwikkelaar(s) / bouwer(s) / financier(s) - woningcorporatie(s)
Weesp	Hogewey	?	-Gemeente -Adviesbureau -Novem -woningcorporatie	?	-Energieleverancier(s) -huurders -Individuele pand eigenaars (van woningen, winkels) -Particuliere verhuurder(s) -Ontwikkelaar(s) / bouwer(s) / financier(s)
Leeuwarden	Achter den Hoven/Vegelin	?	-Gemeente -Adviesbureau -Novem -woningcorporatie	?	-Energieleverancier(s) -huurders -Individuele pand eigenaars (van woningen, winkels) -Particuliere verhuurder(s) -Ontwikkelaar(s) / bouwer(s) / financier(s)

Gemeente	Locatie	Lid projectgroep: Regisseur	Lid projectgroep: direct betrokkenen	Gehoorde of geconsulteerde belanghebbende	Niet gehoorde belanghebbende
Apeldoorn	Tannhauser& Anklaar	Gemeente	-Gemeente -Adviesbureau -Novem -woningcorporatie	Energieleverancier	-huurders -Individuele pand eigenaars (van woningen, winkels -Particuliere verhuurder(s) -Ontwikkelaar(s) / bouwer(s) / financier(s)
Rotterdam	Cité-project	?	-Adviesbureau -Novem -Individuele pand eigenaar (InHolland hogeschool) -woningcorporatie -Ontwikkelaar(s) / bouwer(s) / financier(s)	?	-Gemeente -energieleverancier(s) -huurders -Particuliere verhuurder(s)
Schiedam	Schieveste	?	-Gemeenten -Adviesbureau -Novem -NS vastgoed		-Energieleverancier(s) -huurders -Individuele pand eigenaars (van woningen, winkels) -Particuliere verhuurder(s), parkmanager -Ontwikkelaar(s) / bouwer(s) / financier(s)
Leiden	EWR/ Slachthuisterrein	Gemeente	-Gemeente -Adviesbureau -Novem	-energieleverancier	-woningcorporaties -huurders -Individuele pand eigenaars (van woningen, winkels) -Particuliere verhuurder(s), parkmanager -Ontwikkelaar(s) / bouwer(s) / financier(s)
Utrecht	Ondiep	Geen regisseur. Gemeente is in overleg met de	-Gemeente -Adviesbureau -Novem		-Energieleverancier(s) -huurders -Individuele pand eigenaars

PARTNERS+PRÖPPER

Bestuurskundig onderzoek en advies

Gemeente	Locatie	Lid projectgroep: Regisseur	Lid projectgroep: direct betrokkenen	Gehoorde of geconsulteerde belanghebbende	Niet gehoorde belanghebbende
		woningcorporatie, die uiteindelijk de keuze maakt.	- woningcorporatie		(van woningen, winkels) -Particuliere verhuurder(s), parkmanager -Ontwikkelaar(s) / bouwer(s) / financier(s)
Amstelveen	Bovenkerk	Gemeente	-Gemeente -Adviesbureau -Novem -woningcorporatie	- ontwikkelaar / bouwer	-Energieleverancier(s) -huurders -Individuele pand eigenaars (van woningen, winkels) -Particuliere verhuurder(s), parkmanager
Hengelo	totaal+2 locaties	Gemeente	-Gemeente -Adviesbureau -Novem		-Energieleverancier(s) -huurders -Individuele pand eigenaars (van woningen, winkels) -Particuliere verhuurder(s), parkmanager -Ontwikkelaar(s) / bouwer(s) / financier(s) -woningcorporaties
Eindhoven	Park Strijp	?	-Gemeente -Adviesbureau -Novem -Ontwikkelaar(s) / bouwer(s) / financier(s)	- Energieleverancier(s) -parkmanager	-Individuele pand eigenaars (van woningen, winkels) -huurders -woningcorporaties
Amsterdam	Zeeburg	Stadsdeel	-Gemeente (stadsdeel) -Adviesbureau -Novem -woningcorporatie	?	-Energieleverancier(s) -huurders -Individuele pand eigenaars (van woningen, winkels) -Particuliere verhuurder(s), parkmanager

Gemeente	Locatie	Lid projectgroep: Regisseur	Lid projectgroep: direct betrokkenen	Gehoorde of geconsulteerde belanghebbende	Niet gehoorde belanghebbende
					-Ontwikkelaar(s) / bouwer(s) / financier(s)
Breda	Stationskwartier	Gemeente	-Gemeente -Adviesbureau -Novem -Ontwikkelaar(s) / bouwer(s) / financier(s)	?	-Energieleverancier(s) -huurders -Individuele pand eigenaars (van woningen, winkels) -Particuliere verhuurder(s), parkmanager -woningcorporaties
Hilversum	Liebergen overkoepelend	?	-Gemeente -Adviesbureau -Novem	?	-Energieleverancier(s) -huurders -Individuele pand eigenaars (van woningen, winkels) -Particuliere verhuurder(s), parkmanager -woningcorporaties -Ontwikkelaar(s) / bouwer(s) / financier(s)
Bergen op Zoom	Fort zeekant	?	-Gemeente -Adviesbureau -Novem -woningcorporatie	- andere woningcorporatie	-Energieleverancier(s) -huurders -Individuele pand eigenaars (van woningen, winkels) -Particuliere verhuurder(s), parkmanager -Ontwikkelaar(s) / bouwer(s) / financier(s)
Helmond	Centrum	?	-Gemeente -Adviesbureau -Novem -woningcorporaties	?	-Energieleverancier(s) -huurders -Individuele pand eigenaars (van woningen, winkels) -Particuliere verhuurder(s), parkmanager

PARTNERS+PRÖPPER

Bestuurskundig onderzoek en advies

Gemeente	Locatie	Lid projectgroep: Regisseur	Lid projectgroep: direct betrokkenen	Gehoorde of geconsulteerde belanghebbende	Niet gehoorde belanghebbende
					-Ontwikkelaar(s) / bouwer(s) / financier(s)
Heerlen	Vrieheide	Gemeente	-Gemeente -Adviesbureau -Novem	-Particuliere verhuurder (investeringsmaatschappij)	-Energieleverancier(s) -huurders -Individuele pand eigenaars (van woningen, winkels) -Ontwikkelaar(s) / bouwer(s) / financier(s) - woningcorporaties
Helmond	Suytkade / St. Annabuurt	Gemeente	-Gemeente -Adviesbureau -Novem -woningcorporatie -Ontwikkelaar / bouwer	-Energieleverancier(s)	-huurders -Individuele pand eigenaars (van woningen, winkels) -Particuliere verhuurder(s), parkmanager
Vlaardingen	Babberspolder	De gemeente en de woningcorporatie werken samen.	-Gemeente -Adviesbureau -Novem -woningcorporatie	?	-Energieleverancier(s) -huurders -Individuele pand eigenaars (van woningen, winkels) -Particuliere verhuurder(s), parkmanager -Ontwikkelaar(s) / bouwer(s) / financier(s)
Nijmegen	Dobbelmandterrein	Gemeente	-Gemeente -Adviesbureau -Novem -woningcorporatie -Ontwikkelaar(s) / bouwer(s) / financier(s) -bewonersvertegenwoordiging		-Energieleverancier(s) -huurders -Individuele pand eigenaars (van woningen, winkels) -Particuliere verhuurder(s), parkmanager
Epe	De Klarbeek	?	-Gemeente -Adviesbureau	?	-Energieleverancier(s) -huurders

Gemeente	Locatie	Lid projectgroep: Regisseur	Lid projectgroep: direct betrokkenen	Gehoorde of geconsulteerde belanghebbende	Niet gehoorde belanghebbende
			-Novem -Ontwikkelaar(s) / bouwer(s) / financier(s)		-Individuele pand eigenaars (van woningen, winkels) -Particuliere verhuurder(s), parkmanager - woningcorporaties
Tilburg	Goirke-West	?	-Gemeente -Adviesbureau -Novem - Ontwikkelaar(s) / bouwer(s) / financier(s)	-Energieleverancier(s)	-huurders -Individuele pand eigenaars (van woningen, winkels) -Particuliere verhuurder(s), parkmanager - woningcorporaties
Roosendaal	Kalsdonk	?	-Gemeente -Adviesbureau -Novem -woningcorporaties	?	-Energieleverancier(s) -huurders -Individuele pand eigenaars (van woningen, winkels) -Particuliere verhuurder(s), parkmanager -Ontwikkelaar(s) / bouwer(s) / financier(s)
Zwolle	Holtenbroek	Samenwerkende corporaties (Projectteam Holtenbroek 1)	-Gemeente -Adviesbureau -Novem -woningcorporaties	-huurders -Individuele pand eigenaars (van woningen, winkels)	-Energieleverancier(s) -Particuliere verhuurder(s), parkmanager -Ontwikkelaar(s) / bouwer(s) / financier(s)
Delfzijl	Noord	Gemeente	-Gemeente -Adviesbureau -Novem -woningcorporatie - Ontwikkelaar	- bouwer(s) / financier(s)	-Energieleverancier(s) -huurders -Individuele pand eigenaars (van woningen, winkels) -Particuliere verhuurder(s), parkmanager

Bijlage 7:**Processtappen voor vervolg in energiestudies uitgewerkt?**

Plaatsnaam	Naam plangebied	Processtappen voor vervolg uitgewerkt?
Rosmalen	Centrum	Niet
Eindhoven	Drentsdorp	Geheel inclusief actieplan
Deventer	Keizerslanden	Geheel inclusief actieplan
Leidschendam	De Prinsenhof	Geheel inclusief actieplan
Meppel	Haveltermade	Geheel inclusief actieplan
Amsterdam Noord	Herstructurering	Geheel globaal
Weesp	Hogewey	Geheel globaal
Leeuwarden	Achter den Hoven/Vegelin	Geheel globaal
Apeldoorn	Tannhauser& Anklaar	Geheel inclusief actieplan
Rotterdam	Cité-project	Geheel inclusief actieplan
Schiedam	Schieveste	Geheel globaal
Leiden	EWV/Slachthuisterrein	Geheel inclusief actieplan
Utrecht	Ondiep	Geheel globaal
Amstelveen	Bovenkerk	Niet
Hengelo	totaal+2 locaties	Geheel inclusief actieplan
Eindhoven	Park Strijp	Geheel inclusief actieplan
Amsterdam	Zeeburg	Geheel globaal
Breda	Stationskwartier	Geheel globaal
Hilversum	Liebergen overkoepelend	Geheel inclusief actieplan
Bergen op Zoom	Fort zeekant	Niet
Helmond	Centrum	Geheel inclusief actieplan
Heerlen	Vrieheide	Geheel globaal
Helmond	Suytkade / St. Annabuurt	Geheel inclusief actieplan
Vlaardingen	Babberspolder	Alleen aanbesteding
Nijmegen	Dobbelmandterrein	Geheel inclusief actieplan
Epe	De Klaarbeek	Geheel globaal
Tilburg	Goirke-West	Niet
Roosendaal	Kalsdonk	Geheel inclusief actieplan
Zwolle	Holtenbroek	Geheel globaal
Delfzijl	Noord	Geheel globaal

Bijlage 8: Acht geselecteerde Energievisies voor de procesevaluatie

(1) Novem adviseur	(2) Energievisie per Adviesbureau	(3) Datum	(4) Nieuw/ Renovatie, Woningbouw/ Gemengd	(5) Schaal	(6) Oriënterend / Besluit- vormings- gericht	(7) Adequate timing?	(8) EPL (zie tabel 3)	(9) Accent in energie concept	(10) Extra actoren in de projectgroep	(11) Vervolg- stappen
	W/E adviseurs									
CC	Helmond, Suytkade / Annabuurt	juli 2003	N, R, G	3	B	Ja		- + + -	Woningcorp., Ontwikkelaar / bouwer	1
PS	Amsterdam, Zeeburg	december 2003	N, R, W	3	B	Ja		- + + -	Woningcorp.	2
	DWA									
HBG	Zwolle, Holtenbroek	januari 2003	N,R,W	1	B	Ja		- + - + + +	Woningcorp.	3
	Ecofys									
PS	Leiden, EWR / Slachthuissterrein	juni 2002	N,W	1	B	Ja		++ - + ++	-	3
	G3									
HBG	Leeuwarden, Achter den Hoven, Vegelin	april 2003	N,R,W	1	B	Nee		- + ++ - + ++	Woningcorp.	2
CC	Tilburg, Goirke-west	september 2003	N,R,G	1	B	Ja		- + + - - + + -	Woningcorp. Projectontw.	2

PARTNERS+PRÖPPER

Bestuurskundig onderzoek en advies

(1) Novem adviseur	(2) Energievisie per Adviesbureau	(3) Datum	(4) Nieuw/ Renovatie, Woningbouw/ Gemengd	(5) Schaal	(6) Oriënterend / Besluit- vormings- gericht	(7) Adequate timing?	(8) EPL (zie tabel 3)	(9) Accent in energie concept	(10) Extra actoren in de projectgroep	(11) Vervolg- stappen
	Boom									
AvdW	Heerlen Vrieheide	juli 2003	N,R,G	3	B	Nee		- + ++ - + ++	-	3
	EBM-consult									
AvdW	Breda stationskwartier	mei 2003	N, G	2	B	Nee		- + ++	Ontwikkelaar / financier	3

Legenda:

Kolom 1

Spreiding over de 4 medewerkers van Novem. Het behandelen van 2 energievizies van elk van de 4 medewerkers die zich met Energievisies bezighouden.

Kolom 2

Selectie met het oog op diversiteit in uitvoerende adviesbureaus.

Kolom 3

De hoeveelheid tijd die tussen het moment van uitkomen van de visie en deze evaluatie ligt. Hoe meer tijd er tussen ligt des te groter is waarschijnlijk de procesgeschiedenis.

Kolom 4

Selectie op basis van de variatie in de verhouding nieuwbouw / renovatie / woningbouw / utiliteitsbouw.

Verklaring afkortingen:

N = Nieuwbouw

R = Renovatie

W = Woningbouw

G = Gemengd

Kolom 5

Selectie op basis van variatie in grote schaal en kleine schaal.

Tabel 2: Legenda Energiestudies/bouwprojecten naar grootteklassen in absolute aantallen en percentages

code	Omvang bouw in categorieën (woningbouwequivalenten)	Aantal energiestudies / bouwprojecten
1	0 tot 500	4
2	500 tot 1.000	1
3	1.000 tot 5.000	3
4	5.000 tot 10.000	0
5	10.000 en groter	0
	Totaal	8

Kolom 6

Selectie op basis van de aard van de visie: oriënterend of uitvoeringsgericht.

Verklaring afkortingen:

O = Oriënterend

B = Besluitvormingsgericht

Kolom 7

Selectie op basis van variatie in adequate en niet adequate timing .

Antwoord categorieën: Ja / Nee / ?

Kolom 8

Selectie op basis van ambitieniveau; zowel visies met hoge, lage als niet gedefinieerde ambitieniveaus.

Tabel 3: EPL Ambitie en haalbaarheid

Plaatsnaam	Naam plangebied	Ambitie (EPL)	Haalbare EPL	Verschil
Leeuwarden	Achter den Hoven/Vegelin	?	6 tot 7,4	
Leiden	EWR/Slachthuisterrein	7	7 +	0+
Amsterdam	Zeeburg	6	5,8 max	0,2 -
Breda	Stationskwartier	7,3	7,3+	0+
Heerlen	Vrieheide	8,0 nieuw 6,0 best.	moeilijk haalbaar	
Helmond	Suytkade / St. Annabuurt	7 nieuw	6+	
Tilburg	Goirke West	7 nieuw 6 bestaand	7 6,7	0 0+
Zwolle	Holtendoorn	6	?	

Kolom 9

Selectie op basis van verschillen in nadruk op maatregelen gericht op de energiebron of op energiegebruik in de toegepaste energieconcepten.

Tabel 4: Legenda: nadruk op maatregelen gericht op de energiebron of op energiegebruik in de toegepaste energieconcepten

code	Nadruk op reductie door middel van bronmaatregelen	Nadruk op reductie van energiegebruik
0	-	-
1	-	+
2	+	-
3	+	+

Tabel 5: Overzicht van energieconcepten en hun nadruk op bron of gebruik maatregelen

Plaats	Naam plangebied	Overzicht van voorgestelde bronmaatregelen	Accent op Bronmaatr./ Reductie gebruik
Leeuwarden	Achter den Hoven/Vegelin	Bestaande bouw zonder bronmaatregelen bestaande bouw, zonneboilers Nieuwbouw gasconcepten Nieuwbouw warmtepompen en restwarmte Atoglas	gebruik bron en gebruik bron bron en gebruik
Leiden	EWR / Slachthuisterrein	Ind.maatregelen; PV cellen, zongerichte bouw Gasaansluiting Aansluiting op collectief warmte net E-on centrale	bron en gebruik gebruik bron en gebruik
Amsterdam	Zeeburg	waar mogelijk toepassing HR ketels en zonneboilers	gebruik

PARTNERS+PRÖPPER

Bestuurskundig onderzoek en advies

Plaats	Naam plangebied	Overzicht van voorgestelde bronmaatregelen	Accent op Bronmaatr./ Reductie gebruik
		warmtepompen	bron
Breda	Stationskwartier	gasconcept gemeenschappelijke warmtepompen	gebruik bron en gebruik
Heerlen	Vrieheide	ind. uitvoering minimaal: handhaving gas / elektriciteit ind. uitvoering optimaal: zonne opties PV en boiler coll. uitvoering optimaal: handhaving gas / elektriciteit coll. uitvoering duurzaam; collectieve warmtepomp	gebruik bron en gebruik gebruik bron en gebruik
Helmond	Suytkade / St. Annabuurt	1a. bestaande bouw zonder bronmaatregelen 1b. nieuwbouw warmtelevering door middel van warmtepompen	gebruik bron
Tilburg	Goirke-west	1 Bestaand: gas / elektriciteit 2 Bestaand: collectieve warmtepomp 3 Gas / elektriciteit 4 Nieuwbouw: collectieve warmtepomp	gebruik bron gebruik bron
Zwolle	Holtenbroek	1a. renovatie: gas / elektriciteit 1b. vervangende nieuwbouw: gas / elektrisch 2. coll. energiesysteem voor de wijk is een relevante optie	gebruik gebruik bron

Kolom 10

Selectie op basis van wel of niet deelname van andere partijen in de projectgroep dan de gemeente, Novem en het adviesbureau.

Ileen de namen van eventuele extra partijen worden genoemd.

Kolom 11

Selectie op basis van verschil in de uitgebreidheid van de vervolgstappen.

Tabel 6: Legenda uitwerking van vervolgstappen in het proces, in aantallen

Code	Vervolgstappen proces	Aantal
0	Geen vervolgstappen	0
1	Alleen aanbesteding	1
2	Gehele vervolgproces globaal benoemd	4
3	Gehele vervolgproces precies uitgewerkt, inclusief vermelding van actielijst 'wie, wat, wanneer moet doen'	3
	Totaal	8

Bijlage 9: Lijst van geïnterviewde personen

Naam Plangebied	Geïnterviewde personen
Amsterdam, Zeeburg, Oud Indische buurt	<ul style="list-style-type: none">– Stadsdeel Zeeburg: mevrouw N. van der Baan, Energie coördinator– Woningcorporatie De Dageraad: de heer T. Sandker
Leiden, EWR Slachthuissterrein	<ul style="list-style-type: none">– Gemeente: mevrouw M. van Daale, Energie coördinator
Zwolle, Holtenbroek, Trapjeswijk	<ul style="list-style-type: none">– Gemeente: de heer C. Blanken, adviseur milieu– Woningcorporatie SWZ: mevrouw A. Scholten, coördinator communicatie met bewoners– Energiebureau Overijssel: de heer G.H. ten Bolscher, adviseur
Leeuwarden, Achter den Hoven / Vegelin	<ul style="list-style-type: none">– Gemeente: de heer B. de Boer, energie coördinator– Corporatie Holding Friesland: mevrouw J.M. de Booij, Projectleider uitvoering (ingehuurd via Weusthuis procesregie & advies)
Heerlen, Vrieheide	<ul style="list-style-type: none">– Gemeente: Mevrouw E. de Moliar, coördinator energie & duurzaamheid– Woningeigenaar Newomij: de heer Bunschoten
Breda, Stationskwartier	<ul style="list-style-type: none">– Gemeente: de heer P. Parea
Helmond, Suytkade / Annabuurt	<ul style="list-style-type: none">– Gemeente: de heer S. Klaassen– Projectontwikkelaar Van Wijnen: de heer J. Engelkes– Woningcorporatie woCom: de heer E. Verheijen
Tilburg, Goirke-West	<ul style="list-style-type: none">– Gemeente: de heer G. van den Elsen– Woningcorporatie Tiwos: de heer M. van Delft– Hurks bouw: de heer B. Schreuder, Geen interview, alleen kort gesproken.

Bijlage 10: Deelnemers aan de workshop

Op 11 mei 2004 zijn de voorlopige resultaten van het onderzoek gepresenteerd en getoetst in een workshop. De volgende personen hebben aan deze workshop deelgenomen:

Vanuit Novem

- Marion Bakker
- Henk van der Burg
- Constan Custers
- Albert Kerssies
- Charlie Kock
- Evert-Jan van Latum
- Barbara Leenen
- Peter Schuthof
- Wim Vergeer
- Arjan van der Weiden

Vanuit bureaus die energiestudies uitvoeren:

- Gert Harm ten Bolscher, DWA
- Harry Hoiting, W/E
- Martin Mooij, Ecofys
- Els Sonnemans, EBM-consult
- Frank Spruit, G3 Advies
- Frank Stofberg, BOOM